tarih VE toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

EYLÜL 1994
İLETİŞİM YAYINLARI 129

KDV DAHİL 60.000 TL

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
EYLÜL 1994 • CİLT 22 • SAYI 129

5 *Abdullah Uçman*
Rıza Tevfik'e gönderilen Üç Bektaşî'nin Mektubu

9 *Kemal Çelik*
Ali Emîrî Efendi

14 *Nuran Yıldırım*
İstanbul'da Kolera Salgını

26 *Cemil Öztürk*
Atilla ve Hunlar Macar mı, Türk mü?

32 Yüzyılın Başında İstanbul Sosyetesi

34 *Uğur Karay*
Hassan'ın Çizgileriyle İstanbul'dan Portreler

35 *Orhan Koloğlu*
1905 Pera, Ada, Moda Sosyetesi

36 *Ahmet Hezarfen*
1829'da İstanbul Meyhaneleri

40 KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
Eski İçki Etiketleri

41 *Günver Güneş*
İzmir Türk Ocağı ve Hamdullah Suphi

47 *Ebüzziya Tevfik*
Makâme-i Tevkifiye

52 *Tanju Cantay*
Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi

54 MÜBADELE DOSYASI
Mehmet Çanlı
Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi I

62 KİTABİYAT
Orhan Koloğlu
Masonlukla İlgili Yeni Bilgiler

64 KİTAP DAĞARCIĞI

KAPAK RESMİ: Yüzyılın başında şehit asker ve malûl gazelere yardım için çıkarılmış ipek bir mendil. Ortada "Evlâd- şüheda ve mâlûlîn-i guzat-ı asâkir-i şâhâne iane sergisi yâdigârıdır." ibaresi yeralmaktadır. (**EUROPHILA** Pul Evi, Mahmut Emirmahmutoğlu Koleksiyonu) Foto: Mehmet Özcan **ARKA KAPAK** Kısas-i Enbiyâ'dan İdris, **16 th Century Persian Miniatures**'dan alınmıştır. (Bulgarski Houdozhnik Publishers, Sofya, 1990) İdris, daha sonra Bohomiller'in **Gizli Kitabı**'nın temelini oluşturan apokrifal **Henoch Kitabı**'nın yazarı Henoch'la özdeş-leştirilir. Müslüman yazarlarca da tekrarlanan efsaneye göre son derece sofu olduğu için daha yaşarken Cennet'e girmiştir. Dua eder-ken resmedilmiştir, başında sarık ve âteşten hâle vardır. Başmelek Cebrail ise Mabed'in açık kapılarını

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Bu sayımızda sayfaların meyhane ve içkiyle dolu olduğunu görünce, aklınıza kötü bir şey gelmesin... Her şey tesadüfler sonucu birarayа geldi. Ahmet Hezarfen'in bir kaç sayıdır bekleyen İstanbul meyhaneleriyle ilgili yazısını hazırlarken, İzmir'den genç dostumuz Günver Güneş, Türk Ocakları'nda içki içilmesine dair ilgi çekici bir tartışmanın hikâyesini getirdi.

Bu arada yayınevimizin "Ehlikeyfin Kitapları" dizisinde Vefa Zat'ın "Âdabıyla Rakı ve Çilingir Sofrası" adlı kitabı yayımlandı. Kitapta yeralan etiketleri Koleksiyoncunun Dağarcığından köşemizde kullanalım, dedik... Böylece Eylül sayısı "içki ağırlıklı" bir sayı oluverdi. Sakın bundan işreti çok sevdiğimizi çıkarmayın. Arada bir dostlarla yaptığımız bu işte, ifradın nerelere gidebilecegini bilenlerdeniz. Yeri gelmişken, bu konudaki rehberimizin Refik Halid Karay'ın Ago Paşa'nın Hatıratı'nda yeralan "İşrete ve İkbale dair" yazısı olduğunu belirtelim. Semih Lütfi Kitabevi'nin artık sadece sahaflarda bulabileceğiniz bu kitabına diğer yazılar için de bir göz atmanızı tavsiye ederim.

"İçki ağırlıklı" sayımızdaki diğer yazılara gelince: Abdullah Uçman Rıza Tevfik'e gönderilen mektuplara devam ediyor. Bu sayıda üç bektaşinin mektubunu ilgiyle okuyacaksınız. Diyarbakır'dan Kemal Çelik, Diyarbakırlı Ali Emîrî Efendi'nin hayatı ve kültürümüze yapmış olduğu hizmetleri hakkında önemli bilgiler veriyor.

Dergimizde tıp tarihi ile ilgili değerli yazılarıyla tanıdığınız Nuran Yıldırım, bu kez oldukça güncel bir konuyu, yüzyıl önce İstanbul'da bir kolera salgınını ele alıyor. Yıldırım'ın yazısını okuduktan sanra, yüzyıl sonra bile hiçbir şeyin değişmediğini, aynı tartışmaların bugün de yapıldığını, yöneticilerin belediye yetkililerinin vb. belki de aynı kişiler olduğunu hayretle göreceksiniz!.. *Tarih ve Toplum*'a yaptığı Macarca kitaplardan tanıdığımız dostumuz Cemil Öztürk, bu kez Atilla ve Hunlarla ilgili bir yazı sunuyor. Hezarfen'in arşiv belgelerine dayanarak hazırladığı yazı ise 1829'da gedik olarak kayıtlı İstanbul meyhanelerinin bir dökümünü veriyor. Yukarda sözünü ettiğimiz Günver Güneş'in yazısı ise İzmir Türk Ocağı çevresinde büyüyen ve Hamdullah Suphi'nin bizzat taraf olduğu bir tartışmayı dile getiriyor.

Geçen sayıda yayımlamaya başladığımız ve bir hayli ilgi gören Ebüzziya Tevfik'in anılarına bu sayıda da devam ediyoruz.

Tanju Cantay, İstanbul'da Tanışık'ın değerli eserinde yeralmayan önemli bir çeşmeyi, Ümmü Güsüm Hatun Çeşmesi'ni tanıtıyor.

Mübadele Dosyası sayfalarımızda yapmış olduğumuz yayınlar ses getirmeye başladı. Yakın tarihimizin üzerine hiç eğilinmeyen bu sayfalarını açmaya devam edeceğiz. Bu sayıda Muğla Üniversitesi'nden değerli Mehmet Çanlı 1924 Ahali Mübadelesi'ni Kızılay arşivlerine dayanarak işliyor. Çanlı'nın uzun yazısının ikinci bölümünü Ekim sayısında yayımyayacağız.

Kitabiyat ve Kitap Dağarcığı sayfalarımıda ise Orhan Koloğlu ile Erol Şadi Erdinç'in yazıları var.

Bu sayımızın en ilgi çekici sayfaları ise Yüzyılın Başında İstanbul Sosyetesi başlığı altında sunduğumuz litografların hikâyesi. Önümüzdeki sayılarda da basacağımız bu resimlerdeki kişilerin tanınması konusunda siz, okurlarımızdan da yardım bekliyoruz.

Bu sayı ile birlikte tatil bitip, yeni bir yayın dönemi başlıyor. Biz yayıncılar için yeni umutların yeşerdiği, yeni kitapların okurlara sunulacağı bir dönemin ilk günleri. Tabii *Tarih ve Toplum*'un da birçok yenilikle yayınlanacağı bir dönem.

Ekim sayısında buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği

Midhat Paşa'nın teb'idine yol açan arîza ve mektuplarının nasıl değişikliğe uğratıldığını göstermeye çalışmıştık (*Tarih ve Toplum*, sayı 98, Şubat 1992, s. 57-59). Bunlara şunları da eklemeliyiz: "Midhat Paşa'nın son mektupları" Echo de Paris'den, *Âşiyan*, no. 8, 23 Teşrinievvel 1324, s. 228-234; Servet- Fünun, no. 1536, 22 Ocak 1926, s. 155-157; *Türk Mason Dergisi*, sayı 24, Ekim 1956, s. 1271-1276; *Yakın Tarihimiz*, c. 1, İstanbul 1962, s. 321-327; *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı 6, Haziran 1980, s. 24-28 (imza yerine bir (*) işareti var, herhalde merhum Şevket Rado, Âşiyan'daki yazıyı aktarmış; vakti olan, iki yazıyı karşılaştırırsa sadeleştirme, kısaltma ve arabaşlık atma yanında bir intihal yöntemiyle karşı karşıya kalacağından eminiz).

Paşanın başarısında, yanında götürdüğü yeteneklerin payını (Ahmed Midhat Efendi, Raif Efendi [Paşa], Osman Hamdi Efendi gibi) da anmak gerekir (*Ülkü*, sayı 14, Nisan 1934, s. 111-112; *Türk Kültürü*, sayı 29, Mart 1965, s. 315). Ayrıca, Abbas Azzâvî'nin, *Tarihu'l-Irak beyne İhtilâleyn* adlı eserinin 8-10. ciltleri Midhat Paşa'ya ayrılmış (*İslâm-Türk Ansiklopedisi*, fas. 55-56, Şubat 1945, s. 81).

Nutkundan sonra gördüğümüz boğdurulma tarihi, aile kökeni, masonluk isnadları gibi bir yığın farklı yazıyı zikirden sarfınazarla Şerif Hacı Ahmed Reşid Paşa'nın (bknz. *Tarih ve Toplum*, sayı 92, Ağustos 1991, s. 27-31) notlarından, paşanın Bağdad valiliğine ayırdığı bölümü sunuyoruz:

Mustafa Şahin/İSTANBUL

Yedinci Mebhas. Bağdat Vilâyeti Vâlileri. Midhat Paşa

Meclis-i Vâlâ başkitabetinden rütbe-i sâmiye-i vezaretle Niş ve muahharan Tuna valiliklerine tayin kılınan Midhat Paşa'nın haiz olduğu salahiyet-i vâsiaya müsteniden vukubulan icraatı mazhar-ı takdir-i âlî olarak o asırda mer'î olan eyalet usulünün vilâyete tahvil ve valilerin me'zuniyeti tevsî edilmesi devletçe kararlaştırıldığında müşarünileyhin Niş ve Tuna valiliklerinde tecrübe edip menafii görülen yolda kavanin ve nizamat lâyihalarını kaleme almak üzre Meclis-i Vâlâ'nın talebiyle müceddeden teşkil kılınan Şûrâ-yı Devlet riyasetiyle Dersaadet'e celbo-

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
EYLÜL 1994
CİLT 22 • SAYI 129

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Erol Şadi Erdinç, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Faruk Ilıkan, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Çağlar Keyder, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Aydın Uğur, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA
Çiğdem Dilbaz
DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**
OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
Tel. 516 82 80 - 516 07 59
BASKI **Ayhan Matbaası**
DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han 34400 Cağaloğlu
Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58
ANKARA Konur Sok. 24/4 06640 Yenişehir Tel. 425 36 00 - 425 20 71
İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak Tel: 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 750.000.- TL
6 aylık: 375.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl
Amerika 78 $/yıl
Avustralya 87 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 60.000.- TL

lunmuştu. Ancak o esnada zuhur eden "Yeni Osmanlılar" sadrazam Âli Paşa'nın aleyhinde îrad-ı makâlât etmekte ve Midhat Paşa'yı senâ eylemekte oldukları misüllü Midhat Paşa dahi herkesin yanında her türlü söz söyler bir zat idüğünden bir gece vükelâdan Şirvanîzâde Rüşdî Paşa'yla müsahabât esnasında ve hatta Şûrâ-yı Devlet hey'et-i umumiyesinde sadr-ı müşarünileyh hakkında ta'rizatta bulunduğu Âli Paşa'nın vâsıl-ı sem'-i ittılâı olmasıyla Dersaadet'ten uzak bir mahalde bulundurulmasına lüzum görmüş ve tesadüfattan olarak paşa-yı müşarünileyh o günlerde Irak'ın ıslah ve idare ve imarına dair Sultan Abdülaziz Han'a bir layıha takdim etmiş olduğundan tasavvuratını mevki'-i fiil ve icraya koymak ve ordu-yu hümayuna nezaret etmek üzre salahiyat-ı vasia ile 1285 senesi Zilkadesinde [Şubat/Mart 1869] Bağdat valiliğine tayin kılındı. Eyalet-i mezbûre emsali vechile vilayete bittahvil teşkilât-ı lâzıme icrası tensip olunmakla müşarünileyh arzu ettiği zevatı icab eden memuriyetlere tayin ettirerek alıp götürdü.

Midhat Paşa 3 sene 21 günden ibaret olan valiliği esnasında hayli icraat ve te'sisat-ı nafıada bulundu; ezcümle 1287 senesi Saferinde [Nisan/Mayıs 1870] merkez mutasarrıfı Şakir Bey ile bazı memurlar rakîb oldukları halde Bağdat'tan bir vapur hareketle Fırat Nehri'nin zaman-ı feyezanında Haleb'e 100 saatlik mesafede vaki Meskete'ye muvasalat ve avdet etti. Müteakiben biri hurma ve ikisi pirinç vesair eşya-yı ticariyeyi havi ve cesim üç vapur Avrupa'dan Basra limanına gelip Basra limanından hareketle Avrupa'ya gidip hamulelerini ihraç ve oradan tahmil olunan emtia ve eşyayı Basra'ya îsal eyledi. Daha Meskete'ye gelip buradan aldıkları hamuleyle avdet eylediler. Ancak nehr-i mezkûr tathire ve bu da küllî masrafa muhtaç olduğundan vapurların gelip gitmesi devam edemedi.

Bağdat vilayetinde mevcut madenlerden çıkan petrol bittahlil sarf ve istihlak edilmeye başlandı. İdare-i Nehriye te'sis edilerek Avrupa'dan celbedilen eczası Basra'da bitterkip vücuda gelen beş kıt'a vapur Basra'yla Bağdat arasında işletilmekle burlar seyrüseferde devam etti. Babil ve diğer bazı cesîm kıt'ada Babil ve diğer isimlerle birkaç vapur iştirasıyla büyük seferler dahi icra edildiği halde muahharan sarfınazar olundu.Hariçten Basra'ya getirilecek şeker tahndan gümrük resmi alınmasına ve hâsıl olacak şeker ve çividen 10 sene müddetle öşrden muafiyetine bilistizan irade-i seniye-i hazret-i padişahî şerefsâdır oldu. Necd ümerasına dair olan fasılda zikr ve beyan kılındığı üzre Katif ve Hasa kıt'ası taht-ı inzibat ve idare-i devlete alınarak müceddeden Necd Mutasarrıflığı teşkil kılındı.

İran Şahı Nasıreddin Şah 1287 senesi Ramazanında [Ekim/Kasım 1870] lieclizziyare Necef'e ve oradan Kerbela ve Bağdat'a geldiğinden taraf-ı padişahîden Evkaf-ı Humayun Nâzırı Kemal Paşa ve Teşrifatî-i Hariciye Muavini Ali Bey [Mahşer Midillisi!] gönderilip ihtiramat-ı lâyıkada bulunuldu. Vehhabiler Necef'e gelip yağma ettikleri sırada Meşhed-i Ali kerremallahü vechede mevcut teberruatın kısm-ı âzamını gasbetmişlerdi. Mütebâkisi bir mahzende hıfzedilmiş olduğundan Şah-ı müşarünileyhin arzusuna binaen Kemal ve Midhat paşalarla müşirüddevle ve ulemâdan bazı zevat hazır oldukları halde mezkûr mahzen açılıp muayene ve teftiş edildikte birtakım zî-kıymet elmas ve incilerle müzeyyen âsafî ve âvize gibi 300 bin altından ziyade değerli âsâr-ı nefise zuhur etmekle sebt-i defter edilip yine hıfzolundu. Âli Paşa'nın vefatıyla mesned-i sadareti ihraz eden Mahmud Nedim Paşa Midhat Paşa'yı rakip addile nüfuzunu kesretmek için iş'ârâtını tervic etmemeyi iltizam eylediğinden müşarünileyh 1288 senesinde [Temmuz 1872] bilistifa Dersaadet'e avdetinde sadrazam olup Mahmud Paşa başkası için kazdığı kuyuya kendisi düştü. "Kazma kuyuyu kazarlar kuyunu" darbımeseli hikmetinden gâfil oldu.

Bağdat vali ve 6. Ordu müşirliğine tayin kılınan Rauf Paşa tarafından selefi Midhat Paşa'nın tenkid ve icraatıyla muahezâtta bulunması Mahmud Paşa'nın arzu-gerdesi olduğu halde o yola gitmesinden münfail olarak memuriyetini Diyarbekir valiliğine tahvil ettirdi. O sırada İstanbul'a gelmiş olan Midhat Paşa Serasker Fosfor Mustafa Paşa'yı makamında ziyaret etmesi hasebiyle müşarünileyhümânın kendi aleyhine akd-i ittifak etmelerine zâhib olarak Mustafa Paşa'yı Bağdat vali ve ordu müşirliğine tayin ettirdi. Ancak ertesi günü kendisi azl ve Midhat Paşa nasbolunduğundan mumaileyh Mustafa Paşa'yı Tophane-i Âmire müşiriyetine asaleten ve Bahriye Nezâreti'ne vekaleten tayin ve Rauf Paşa'yı Bağdat vilayet ve ordu müşiriyetinde ibkâ ettirdi.

Bağdat valiliği 6. Ordu müşiriyetinin inzımamıyla 1290 senesi Rebiülevvelinde [Nisan/Mayıs 1873] Yanya valisi Müşir Redif Paşa'ya tevcih ve birinci rütbeden Osmanî nişanı i'tâ kılındı. Mumaileyhin zamanında Ammâre, Müntefik, Necd sancaklarının ilhakıyla Bağdat vilayeti teşkil ve Müntefik şeyhülmeşayihi Nâsır Paşa rütbe-i sâmiye-i vezaretle valiliğine tayin kılındı. Muahharan Şehrizor yani Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının ilhakıyla Musul vilayeti dahi teşkil kılındı. Şu halde Bağdat vilayeti merkez sancağıyla Kerbela ve Hille sancaklarından ibaret kaldığı gibi 6. Ordu müşiriyet veya kumandanlığına dahi ekseriye ümera-yı askeriyeden tayin kılınmakta bulunduğundan valilerin iktidar ve salahiyetleri tenakus etmekle esâmi ve müddet-i memuriyetlerini zikr ve tâdadda faide-i tarihiye olmadığından Cihan Harbi'nin kıt'a-i Irakiye'ye olan te'siratına nakl-i makâl ediyoruz.

Rıza Tevfik'e Gönderilen Mektuplar I

Üç Bektaşî'nin Mektubu

ABDULLAH UÇMAN

Bilindiği gibi mektuplar edebiyatın esas türlerini oluşturan şiir, hikâye, roman ve tiyatro arasında yer almamakla beraber, bazı batılı edebiyat tarihçilerinin, sanatçı-edebiyatçıların mektuplarına da büyük değer verdikleri ve mektupları da edebî şahsiyetin eserleri arasına dahil ettikleri bilinmektedir.[1]

Mektuplar, bir edebiyatçının biyografisi, özel ilgi alanları ve yayımlanmamış çalışmaları hakkında bilgiler verebileceği gibi, onun bilinmeyen veya fazla tanınmamış bazı yanlarını aydınlatmaya da yardımcı olabilir.

Şair ve yazarların mektupları arasında tamamen edebî hüviyette, devrin sanat, edebiyat ve kültür meselelerini aydınlatabilecek nitelikte ve gerçekten estetik değer taşıyanları bulunabileceği gibi,[2] bir insan olması dolayısıyla gündelik hayatın alelâde çarkı içinde yaşayan sanatçı veya edebiyatçının herkes gibi herhangi bir edebî değer taşımayan sıradan mektupları da bulunabilir.

Türk edebiyatında mektup türünün batı edebiyatlarında olduğu gibi zenginlik göstermediği, konuyla uğraşanların yakından bildikleri bir gerçektir. Bununla beraber batı edebiyat ve kültürünün henüz tanınmadığı Tanzimat'tan önceki devirlerde de mektup türüne ait az sayıda da olsa elimizde bazı örnekler vardır.[3] Mektup türü bizim edebiyatımızda asıl Tanzimat'ı takip eden yıllarda, yani bir edebiyat teşekkül etmeye başladığı 1860'lı yıllardan sonra önemli bir gelişme göstermiştir.[4] Bu gelişmede en büyük pay da şüphesiz Abdülhak Hâmid'le Nâmık Kemal'e aitir. On beş yirmi yıl öncesine, yani başta telefon olmak üzere diğer iletişim araçlarının henüz yaygınlık kazanmadığı günlere kadar edebiyatımızda yine de önemli bir yeri olan mektup türünün günümüzde hızla ortadan kaybolmakta olduğu da bir gerçek.[5]

Rıza Tevfik

Bilindiği üzere mektuplarda, mektubu yazan kişi daha samimi ve daha rahat davranabilmekte, bu durumda da biz o kişinin başkaları tarafından eleştirilme endişesi de taşıdığı yazılarında bulamadığımız farklı yanlarıyla karşılaşabilmekteyiz.

Mektup yazmayı çok sevdiği anlaşılan, hattâ mektup yazmaktan ayrı bir zevk duyan Rıza Tevfik de, hayatı boyunca çeşitli tarihlerde eş-dost, talebe, akraba, arkadaş ve çocuklarıyla değişik çevrelerden insanlara belki birkaç cilt kitap doldurabilecek sayıda mektup yazıp göndermiştir. Doğrudan doğruya edebiyat, sanat, felsefe, estetik, din, tarih, sosyoloji, eğitim ve politika ile ilgili, önemli bir kısmı daha önce yayımlanmış olup geri kalanları da yayımlanacakları günü beklemektedir.[6]

Yaşadığı devrin sanat-edebiyat, kültür ve politika hayatında oldukça geniş bir çevresi bulunan Rıza Tevfik'e çeşitli tarihlerde dost, arkadaş ve akrabaları tarafından pekçok sayı-

Üç Mektup

Nâmık Hayret'in mektubu.

I

Nazar-gâh-Haydarânelerine

Kevkeb-i hû!

Evvelâ aşk niyâz, sâniyen aşk-ı hakîkat uğrunda pervâz ederim.

Erenler! Allah eyvallah. İstanbul'da çıkan haber kâğıtları nazarınızın habs ve tevkîfinden ötürü keder saçıcı sözler, endişeler yağdırıcı şeylerle ifşâ-yı ezâ-yı kalb ediyorlar. Hepsini okudum. Ammâ, fakîriniz bunlara hiç de iştirak etmedim. Çünkü onların halka-i vahdet-i ezelîden âb-ı hakîkat nûş etmediklerini anladım.

Hazret!

Nazarınızın bugünkü habs ve tevkîfi, bu âşık–ı ulvîniz olan öz kardaşlarına Hazret-i Yûsuf'un vak'a-i ibret-engîz ve tarih-i hayret-âmîzini tahattur ettirerek gönlümü dilşâd kıldı.

O hazreti ihvân-ı hussâd-efşânı nasıl kuyuya attı ve sonra çıkıp da nasıl bir sultân-ı cihân olduysa nazarınızın da böyle bir çille-i nâgehânîden sonra öyle bir saadet-i kudsiyeye mazhariyetiniz müjde-i ma'neviye-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet'ten olduğuna gönlümde berk-i murakabe ve fermân-ı işâret-i Haydariyye var...

Bâkî Hak erenler meded-res-i Rızâ ve Tevfîk-i Hudâ'dır îmânım kardaşın.

Evveli hû! Âhiri hû! Lâ ilâhe illâ hû!

15 Şubat sene 327
Tarsus

Müntesibîn-i tarîkat-ı aliyye
kardaşlarınızdan
Nâmık Hayret

II

Hâkim-i muhteremimiz efendimiz!

Dârülfünûn'da konferanslarınızda mütalâât-ı hakîmânelerinizi duyduğum anda kürsü önüne atlayıp zânû-be-zemîn-i sücûd olacaktım, fakat yanımda

da da mektup yazılıp gönderilmiştir. Bu mektuplar arasında devrin siyasî, edebî, felsefî, kültürel ve çeşitli sosyal konularıyla ilgili, yakın tarihimizin bazı önemli olaylarına ışık tutabilecek mahiyette olanlar bulunduğu gibi, doğrudan doğruya kişisel nitelikte olanları da vardır.

Rıza Tevfik'in gelini heykeltraş Sayın Zerrin Bölükbaşı ile torunu Sayın Rıza Başikoğlu tarafından bize verilen Rıza Tevfik'in terekesinden İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça yazılmış mektuplar da çıkmıştır. Rıza Tevfik'in çok geniş bir yelpaze içinde dost ve tanıdık çevresini meydana getiren mektup yazmış bu kişiler arasında başta E.G. Browne olmak üzere E.E. Ramsaur, Mr. Ryan, W.S. Blunt, Sam Levy, Kozmidi Efendi, Konstantin Efendi gibi yabancıların yanında Refî Cevad Ulunay, Refik Halid Karay, Ahmed Rıza, Lütfi Fikri, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Reşad Hâlis, Mehmed Emin Yurdakul, Ali Ekrem Bolayır, Tevfik Fikret, Hüseyin Dâniş, Midhat Cemal Kuntay, Ali Cânib, İsmail Hikmet Ertaylan, Ali İlmî Fânî, İbnülemin Mahmud Kemal ve bunlar gibi daha birçok edib, şair, politikacı ve devlet adamı bulunmaktadır.[7]

"Rıza Tevfik'e Gönderilen Mektuplar" genel başlığını koyduğumuz bu ilk yazımızda, kendisi de bir Bektaşî olan[8] Rıza Tevfik'e, farklı zaman-

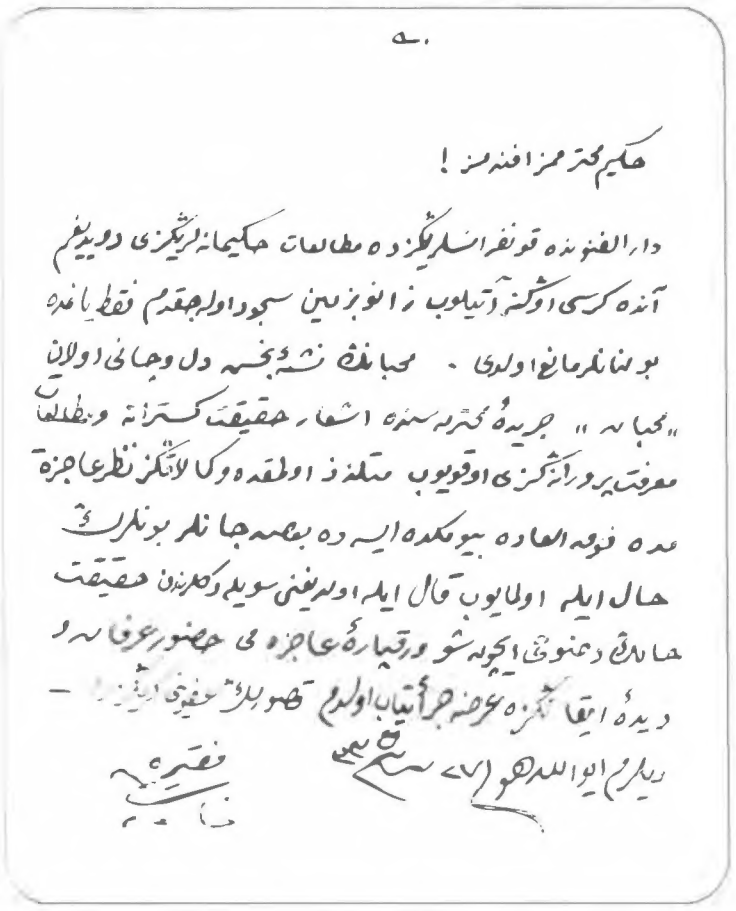

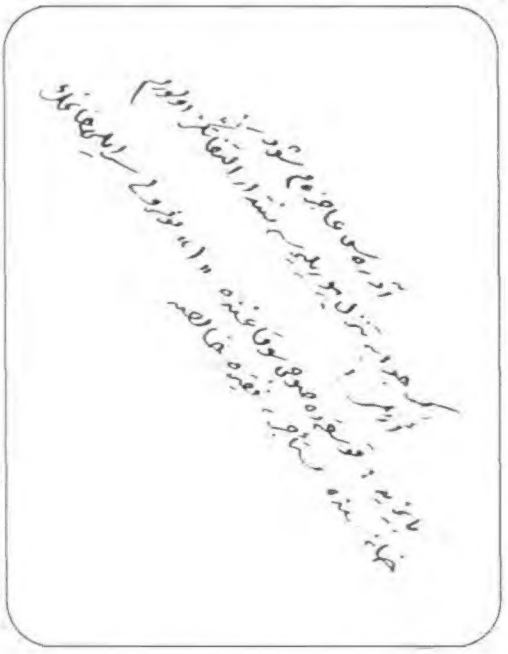

Hâlise Hanım'ın mektubunun ön (solda) ve arka yüzü (yukarıda)

bulunanlar mâni oldu. Muhibbânın neş'e-bahş-ı dil ü cânı olan "Muhibbân" cerîde-i muhteremesinde eş'âr-ı hakîkat-güsterâne ve mütalâât-ı ma'rifet-perverânenizi okuyup mütelezziz olmakta ve kemâlâtınız nazar-ı âcizemde fevkalâde büyümekte ise de bazı cânlar bunların hâl ile olmayıp kâl ile olduğunu söylediklerinden hakîkat-ı hâlin vuzûhu için şu varak-pâre-i âcizemi huzûr-ı irfân ve dîde-i îkânınıza arza cür'et-yâb oldum. Kusurumun afvını kereminizden dilerim. Eyvallah hû...

27 Nisan sene 335
Fakîre
Hâlise

Adres-i âcizem şudur:
Eğer cevaba tenezzül buyurulursa minnetdâr-ı iltifâtınız olurum erenler!

Bayezid: Koska'da Sucu Sokağı'nda "1" numrolu saraylı hanımın hânesinde müste'cire fakîre Hâlise.

III

"Hüve'n-nûr"

Esselâmü aleyküm yâ ehli'l-beyt ve rahmetullahi ve berekâtühü

İki gözüm kardaşçığım Rıza Tevfik Bey!

Dört seneyi mütecâviz bir zamandan beri Arnavutluk'tayım. Bihamdillâh hâ-

larda üç Bektaşî tarafından gönderilen mektupları yayımlıyoruz. Mektupların ilki Nâmık Hayret adlı Tarsuslu bir Bektaşî tarafından yazılmış olup 15 Şubat 1327 (28 Şubat 1912) tarihini taşımaktadır. Rıza Tevfik'in 20 Şubat 1912'de Büyükada'da verdiği bir konferansı gerekli mercie bildirmediği için Divan-ı Harb-i Örfî tarafından tevkif edilip 25 gün Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmesi üzerine kaleme alınan bu mektup, görüleceği gibi övgülerle doludur.[9]

27 Nisan 1335 (1919) tarihinde yazılıp gönderilen ikinci mektup ise Hâlise adlı bir Bektaşî hanımındır. Rıza Tevfik'e tarif edilemeyecek derecede hayran olduğu anlaşılan bu hanımın ifade ve üslûbuna akseden kültürü son derecede dikkat çekicidir.

7 Temmuz 1930'da yazılan üçüncü mektup ise, o sırada Arnavutluk'ta Elbasan'da irşad faaliyetinde bulunan Selman Cemâlî Baba'ya aittir. Rıza Tevfik'le sıkı dostlukları olan ve daha önce Rumelihisarı Şehidlik Bektaşî Dergâhı postnişîni Nâfî Baba'dan icazet alan Selman Cemâlî Baba, 1926'da tekkelerin kapatılması üzerine Arnavutluk'a gitmiş ve hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır.[10] Oldukça kültürlü bir Bektaşî'nin kaleminden çıkan bu mektubun ise bir nevi hasret giderme ve dertleşme havası içinde yazıldığı anlaşılmaktadır.

Selman Cemâlî Baba'nın mektubu

nedân-ı ehl-i beyt-i risâletin şer'-i kavîmini ve tarîk-ı müstakîmini kemâl-i serbestî ile îfâ, zevk-i dâimîsiyle de zamân-güzârım.

Kardaşım! Adresinizi henüz öğrendim, derhal size bu mahabbetnâmemi irsâl mecburiyetinde oldum. Yek-diğerimizden hayli zamandır bî-haber idik; nasılsın, rahat mısın? Her halde hâlinden haberdâr olmak isterim, evlâdcıkların nezdinde midir? Ma'lûmunuz olduğu üzere Türkiye'de ne pîr ocağı ve ne tekâyâ kalmıştır; cümlesi kâmilen seddedilmiştir. Estaizübillâh "Yâ ibâdiyellezîne âmenû inne arzî vâsi'atün fe-iyyâye fa'büdûn"* âyet-i kerîmesiyle "Men ferre bi dînihi min arzın velev kâne şibren"** ilâ âhir hadîs-i sahîhine istinâden memleketimden ihtiyâr-ı hicret eyledim. Âşıklar râh-ı hidâyettedir, Hüccetü'l-kaim'in fazîletine, kudsiyetine îman edenler selsebîl-i necâtla dil-sîrdirler.

Bir fotoğrafınızla beraber bu mektubumun cevabını bekleyerek mütehassirâne gözlerinizden öper, âyîn-i ehlullahi'l-yakîn, erkân-ı evliyâullahi'l-müttakîn üzre aşk niyâzlar eylerim. Hû dost.

7 Temmuz sene 930

Kardaşınız

Hâfız Selman Cemâlî Baba

(mühür)

Adresim:
Arnavutluk'ta Elbasan'da
Selman Cemâlî Baba

Selman Chemali Baba
në: Elbasan-Albania

(*) "Ey iman eden kullarım! Şüphesiz, benim arzım geniştir. O halde (nerede güven içinde olacaksanız orada) yalnız bana kulluk edin!" (Ankebût, 56).

(**) "Bir kimse dinini korumak için bulunduğu yerden bir karış da olsa ayrılsa..."

NOTLAR

1 Bedrettin Tuncel, "Mektup Türü Üzerine", **Tercüme** dergisi (Mektup özel sayısı), sayı 77-80, Ankara 1964, s. VIII-IX.

2 Bu özelliklere sahip mektuplar arasında akla ilk gelen A.H. Tanpınar'ın mektuplarıdır. Zeynep Kerman tarafından birtakım maceralar sonunda ancak bir kısmı toplanabilen bu mektuplar **Tanpınar'ın Mektupları** (2.b., İstanbul 1992) adıyla yayımlanmıştır.

3 Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Orhan Şaik Gökyay, "Tanzimat Dönemine Değin Mektup", **Türk Dili** (Mektup özel sayısı), sayı 274, Temmuz 1974, s. 17-23. Ayrıca Ö.Faruk Akün de, **Namık Kemal'in Mektupları** adlı, Türk edebiyatı tarihinde ilmî nitelikli önemli tenkit örneklerinden birini teşkil eden eserinin giriş bölümünde, mektup türünün doğuşu ve gelişmesiyle Türk edebiyatında Tanzimat'tan önceki yıllarda mektup türünün bellibaşlı örnekleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir (a.g.e., İstanbul 1972, s. I-IV).

4 Kemal Demiray, "Tanzimat'tan Günümüze Değin Mektup", **Türk Dili** (Mektup özel sayısı), s. 88-96; İbrahim Kutluk, "Münşeatlar ve Günümüze Dek Gelen Mektup Betikleri Üzerine" a.y., s. 367-378; H.Ersoylu, M.Kutlu, R.Ertem, "Mektup", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul 1986, s. 231-236. Ayrıca Ö.Faruk Akün adı geçen çalışmasında, Tanzimat'tan sonra batı edebiyatının etkisi altında bu türe ait örneklerin gelişmesi hakkında bilgi verdikten sonra, özellikle hayatı boyunca yazmış olduğu 3000'e yakın mektupla bu türün bizim edebiyatımızdaki öncüsü sayılan Namık Kemal'in mektupları hakkında geniş, ayrıntılı ve doyurucu bilgiler vermektedir (bk. **a.g.e.**, s. IV-XXI).

5 Son olarak Zeynep Kerman'la İnci Enginün'ün yayımlamış oldukları, merhum Mehmet Kaplan'ın sınıf arkadaşı Âli Ölmezoğlu'na gönderdiği altmış yedi mektuptan oluşan **Âli'ye Mektuplar** (İstanbul 1992) adlı kitap, bu türün en son ve en mükemmel örneklerinden biri gibi görünmektedir.

6 Buraya örnek olarak, yazılış tarihlerine göre şunları alıyoruz:
I. 28 Teşrin-i evvel 1321 (10 Kasım 1905) tarihinde İstanbul'dan Cambridge'e E.G. Browne'a gönderilen bir mektup: Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'in Edward G.Browne'a Gönderdiği Mektuplar" I, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, sy. 2, Nisan 1983, s. 31-48;
II. 1935-1938 yılları arasında Cünye'den Paris'e Refi Cevat Ulunay'a gönderilmiş sekiz mektup: Refi Cevat Ulunay, **Rıza Tevfik** (Şiirleri ve Mektupları), İstanbul 1943, s. 127-162;
III. 31 Kânun-ı sânî 1939'da Cünye'den İstanbul'a İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a gönderilen iki mektup: İbnülemin Mahmud Kemal İmal, **Son Asır Türk Şairleri**, 2.b., İstanbul 1970, s. 1486-1499.

7 Bunlardan W.S. Blunt ile Ali İlmî Fânî'nin birer mektubunu daha önce yayımlamıştık (bk. "W.S. Blunt'un Bir Mektubu", **Tarih ve Toplum**, sy. 111, Mart 1993, s. 28-29; "Ali İlmî Fânî'nin (Bilgili) Bir Mektubu", **Tarih ve Toplum**, sy. 114, Haziran 1993, s. 39-41).

8 Rıza Tevfik, kendisinden biyografisini isteyen İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a 1939'da Cünye'den gönderdiği mektupların birinde, "Tasavvufta kıyl ü kâl ile iktifa etmek istemedim; zevkinden de nasîb almak arzusuyla irâdet gösterip turûk-ı aliyyeden bir ikisine edeb ve erkân üzre intisâb ettim" demektedir (bk. **Son Asır Türk Şairleri**, İstanbul 1970 s. 1492).

9 II. Meşrutiyet'in üzerinde en çok konuşulan ve yazılan hadiselerinden biri olan bu mahkûmiyet hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, İstanbul 1990, s. 149-150.

10 1915 yılında Kâzımiye Bektaşî dergâhında şeyhlik yapan ve bazı nefesleri de bulunan Selman Cemâlî Baba hakkında daha geniş bilgi için bk. Sadettin Nüzhet Ergun, **Bektaşi Şairleri**, İstanbul 1930, s. 333-335; "Selman Cemalî Baba", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul 1990, s. 502.

Türk Bilim ve Kültürüne Hizmetleriyle

Ali Emîrî Efendi

KEMAL ÇELİK

Diyarbakır'ın yetiştirdiği müstesna şahsiyetlerden biri olan Ali Emîrî Efendi,[1] hayatı boyunca yaptığı çalışmalarda öncelikle bilim ve kültür sahasında, topluma ve gelecek nesle faydalı olmaya çalışmıştır. Kendisi, hayli güç şartlar altında yetiştiği ve devlete, millete faydalı olmaya çalıştığı halde, devlet parası ile okuyanlardan çoğunun devlete ve millete beklenen hizmeti vermediğini imâ ederek, bu gibi kimselerin, iyi yetişmeleri için ülke dışına gönderilmelerine karşılık, memlekete faydalı olacak bilgi ve yeteneği kazanmadan geri geldiklerini ve bu nedenle duyduğu üzüntüyü belirtmekten de geri kalmamıştır. Bu düşüncesini ifade ederken "Devletin ne mekteb-i reşîdi –rüştiyesi–, ne i' dâdîsini, ne de dâr-ül-fünûnunu gördüm. Ve devlet kesesinden tahsil için Avrupa'ya da gitmedim... Kenarlarda lâyıkiyle tahsîl-i kemâlâta gayrı müsait memuriyetlerde ve mahallerde bulundum. Yani, Devlet-i Aliyye'nin, gerek kendım ve gerek ecdâdım, nân ve ni'metiyle perverde olmuş bulunmakla beraber, mekâtib–i resmîyyenin üzerimde hiçbir hakkı ve Avrupa'ya gönderilip uğrumda paralar sarf ederek –yetişsin de vatan ve memlekete hizmet etsin yolunda– benden arayacak hiçbir hesabı yoktur"[2] diyen Ali Emîrî Efendi, tahsil için yurtdışına gönderilmiş olan bu gibi elemanlardan beklenen faydanın sağlanabilmesi için gerekli yolu göstermeyi de ihmal etmemiş ve bunu yaparken, hem oldukça alaylı bir ifade kullanmış, hem de bu fırsattan faydalanarak, yetişmiş olduğu Diyarbakır'a karşı sevgi ve öğünç duygularını şiirsel bir ifade ile şu şekilde dile getirmiştir. "Ben, Hudâ-yı nâbit olarak yetişmiş olduğum halde, siz insaf ediniz. Mekâtib-i mühimme-i devletin her tabakasını ikmâl ile dâr-ül-fünûna müderris olanların ve devlet ve vatan uğrunda beyt-ülmâl-ı müslimîn tarafından nukud-ı külliyye sarf ettirilerek tahsîl-i kemâlât ettirilenlerin ve en büyük mekteb-i irfânımız demek olan Bâb-ı âli'de kırk elli sene çalışanların, benim gibi ibtidâî yetişmiş bir adama karşı, birer dâhî a'zam olmaları lâzım gelmez mi idi?.. Mektup sahibinin rivayetlerine bakılırsa, ben herkesin fevkinde bir edîb-i a'zam, bir müverrih-i a'zam, bir dânîş-ver-i muhteşem imişim. Madem ki böyledir, o halde, yüzbinlerle liralar sarfedip dâr-ül-fünûnlar açmaya ve milyonlar sarfiyle Avrupa'ya talebe göndermeye ne lüzum vardır? Talebeyi, benim merkez-i tahsîlim olan Diyarbakır'a gönderiniz. Hem devlet bu kadar masraflardan kurtulur, hem de her talebe-i ulûm benim gibi bir edîb-i yektâ, bir allâme-i müstesnâ olarak az vakitte avdet ederek... iş olur biter gider...

"Böyle bir hayra sebep
olacağımdan dolayı
'Âmid, o şehr-i nûr öğünsün
ile-l-ebed.'
Teveccühünü belki o zaman
hoş görürüm."[3]

Ali Emîrî Efendi, bir başka yazısında, kendisinin iyi yetişmesinde kıymetli muâllimler elinde öğrenim görmüş olmasının ve çocukluk yıllarında Diyarbakır'da, gittiği her evde üç dört bin kitapla karşılaşmasının etkili olduğunu[4] belirtmektedir. Ali Emîrî'nin verdiği bu bilgileri değerlendirdiğimiz zaman, o dönemde, Süleyman Nazif ve babası Sâid Paşa, Ziya Gökalp ile daha birçok ilim ve fikir adamının Diyarbakır'da yetişmiş olmasının bir rastlantıya dayanmadığı,

Dr. Kemal Çelik, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Eğitim Bölümü öğretim üyesidir.

tam aksine yine o dönemde Diyarbakır'ın, yalnız bu önemli şahsiyetleri yetiştiren bir merkez olmakla kalmayıp, niçin aynı zamanda Türk ilim ve kültür hayatı üzerinde de etkili ve önemli bir konuma sahip olduğu sonucuna ulaşmakta güçlük çekmeyiz.

Ali Emîrî, gençlik çağına girdiğinde, gerek okuduğu kitapların ve gerekse yaşadığı dönemin yaygın anlayışı gereği "Şark Kültürü'ne" mensup seçkin simalar arasına girmeyi hedef edinmiştir. Bu hedefi, aynı zamanda, memleket için yerine getirilmesi gerekli büyük bir görev ve bir ihtiyaç olarak görmüştür.

Ali Emîrî Efendi, Osmanlı Tarihi, edebiyat tarihi ve daha çeşitli konularda çok sayıda eser okuduğundan, bu konulara ait bilgisi de hayli fazla idi. Bununla birlikte, bilgisini ilmî bir tasnife tâbi tutmamış, hattâ, döküman olarak da geniş ölçüde yayınlamamıştır. İlmî, edebî ve tarihî sohbetleri ile yazılarında ve ayrıca vesika tetkiki sahasında kesin bilinmeyen, açıklanmasında güçlük çekilen birçok konu hakkında tatmin edici, inandırıcı cevaplar veren Ali Emîrî Efendi, bu konularla ilgili olarak duyulan şüpheleri dağıtmıştır. Bu durum kendisini tanıyanlar tarafından da zaman zaman ifade edilmiştir. Nitekim, Midhat Cemal (Kuntay), O'nun bu özelliğini şöyle anlatmaktadır: "... Elinde pertavsızla Sahaf Çarşısı'nda Nedim'in kabrini arayan Ali Emîrî Efendi –Fatih'deki kütüphanenin sahibi– ... Bu odada mühim ilim vak'aları olurdu. Ali Emîrî Efendi, bir yazma kitapta, bir sineğin bir damla münasebetsizliğini diliyle ıslatıp, eliyle silerek: Revan Sekarı'nın 'Revan Seferi' olduğunu bu odada keşfederdi."[5] Ali Emîrî'nin, kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yaşadığı dönemde kendisini tanıyan yazarlar da, O'nun hayli kuvvetli bir hafızaya sahip olduğunu ve bundan çok faydalandığını her münasebetle belirtmişlerdir.[6]

Ali Emîrî Efendi, bilgi edindiği bütün me'hazları kendisinden sonra bu konuları merak edecek, araştıracak insanların faydasına açık bir biçimde bırakırken; bu konudaki düşüncesini de açık bir biçimde dile getirmiş ve: "Benim elli senedenberidir çalıştığım ve aldığım kitaplar, sanâyi ve maârif hususundaki azamet-i Osmaniye'yi izhar içindir. Eğer, bundan sonra da muhafaza olunabilirse, ehlafa pek kıymetli bir yadigâr-ı müracaat olacaktır... Burasını, erbâb-ı ihtisas ve hamiyetten olup da amik bir surette mütâlaa buyuranlar takdir ederler... Ben, satmak için kitap almadım ki...",[7] demiştir. Bizzat yazmış olduğu eserlerde de[8] kültürümüze hizmet etmiş olan Ali Emîrî Efendi, kütüphanesindeki bazı kıymetli yazmalara hâşîyeler ekleyerek, 'Nevâdirü'l-Eslâf adını verdiği bir seride yayımladı. Bu seride yayımladığı Âsafnâme, Câm-ı Cem Âyîn, Çin Seyahatnâmesi, Mardin Mülûk-ü Artukiyye Tarihi ve bazı kitaplara daha yenilerini eklemek istiyordu. Fakat, Acâibü'l-Letâif adlı eserine yapılan tenkitler nedeniyle, bu tenkitleri yazanlara ücret ödeyen Maârif Nezâreti'ne gücendiği için, diğer eserleri çıkarmadığını belirtmektedir.[9]

Hayatı boyunca fotoğraf çektırmemiş Ali Emîrî Efendi. Süheyl Ünver'in çizgileriyle

Ali Emîrî, resmen görevlendirildiği Millî Tetebbular Encümeni, Tasnîf-i Vesâik-i Tarihiyye Encümeni Başkanlığı ile Târih-i Osmanî Encümeni Azâlıklarında bulundu. Kısa bir zaman için, Selçuklular'ın merkezi Cend şehrine kadar giderek, çok değerli vesîkalar ve eserler topladı.[10] Bu encümen azâlıkları sırasında, birlikte çalıştığı bazı kimselerin kutsal bilinen değerlere karşı saygısız ve kayıtsız kalmalarına karşı duyduğu şiddetli tepki nedeniyle, düşündüğü eserleri vermeyi gerçekleştiremedi.[11] Bir kısım kimselerin de, Osmanlı Tarihi yazmak şöyle dursun, ikiyüzkırkbin kuruş dolayında maaş aldıkları halde, on yılda dörtyüz beşyüz kitabın fihristini düzenleyecek yeteneği bile gösteremediklerini, önemli bazı evrak, resim ve kitapları koruyamadıklarını, böyle cahillerin bir de Osmanlı Tarihi yazmaya kalkışmış olsalar memleketin tarih ve edebiyatını da perişan bir hale getirmiş olacaklarını yazmıştır.[12] Bir başka yazısında da, Osmanlı Tarih Encümeni ile A'sâr-ı İslâmiye ve Milliye Tetebbu' Encümeni Riyâsetinden kısa bir zaman sonra çekilmek zorunda bırakılmasının sebebini yine bir şiirinde açıklamaya çalışmış:

"Bir Cem-î gördüm ki
hikâyetleri perişan,
Ne devamdan anda eser var
Ne gayretten anda nişan",

dedikten sonra,

"Onun için iki encümenden de çekilmeğe mecbur oldum",[13] sözleriyle yukarıda adı verilen encümenlerden çekildiğini açıklamıştır.

Ali Emîrî, sekiz yüzyıl önce Diyarbakır'daki Artukoğulları Sarayı'nda, hükümdarın hizmetinde kullanılan ve derin kuyulardan su çıkaran maki-

nalarla, çarklı saatler, robot makinalar ve benzeri âletlerle hakkında bilgi veren Abdü'l-Aziz Rezaz Cizrî'nin yazmış olduğu *Kitabü'l-Câmi Beyne'l-İlm-i V'el-Amelü'n-Nâfi Fî Smââtü'l-Hiyel* adını taşıyan sibernetik ilmiyle ilgili kitabını bilim dünyasına ilk kez tanıtan kişi olmuştur.[14] İlim dünyasının dikkatine ilk kez kendisi tarafından sunulan bilgilerden biri de, Fâtih Sultan Mehmed'in "Avni" mahlası ile yazdığı dîvânı bulmak ve tanıtmak olmuştur. Ali Emîrî, bununla ilgili olarak verdiği bilgide: "Divân-ı Hümâyûn-ı Fâtih hakkında Âşık Çelebi'nin Meşâir-i Eş'âr'ında şu ibâre yazılıdır: 'Avnî' tahlis edi-

Avrupalılar'ın ve bunlara kilise mensuplarının övünerek ileri sürdükleri: "Müslümanlar, birçok câmi 'kubbesi inşâ' ettikleri halde, Ayasofya'nın kubbesinden daha geniş çapta ve daha yüksek kubbeli bir câmi' inşâ'sını gerçekleştiremediler" biçimindeki iddia ve sözlerinden derin üzüntü duyan Ali Emîrî, bu iddianın doğru olup olmadığı hususunda araştırmaya girişmiş ve bu araştırmasının sonunda, irtifâ' (yükseklik) ve mukantarât (kemer şeklindeki yapılar) hakkındaki bilgilere dayanarak yaptığı ölçümler sonucunda, Edirne'de, Mimar Sinan tarafından inşâ' edilmiş olan Selimiye Câmi'i kubbesinin, Ayasofya'nın kubbesinden daha geniş çapta ve daha yüksek olduğunu tesbit ederek,[16] Hıristiyanların bu konudaki iddialarının yanlışlığına, dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir.

Kırşehir Muhasebeciliğinde bulunduğu sırada, Hacı Bektâş-ı Velî hakkında araştırmalarda bulunan ve vakıfnâmeleri inceleyen Ali Emîrî Efendi, Hacı Bektâş-ı Velî Dergâhı'nı ziyaret etmiş ve bu türbenin perişan vaziyetteki görünüşüne dayanamayarak onartmış, türbenin önündeki "Kırklar Meydanı'nı" tevsî' ettirmiş ve çeşmelerin ıslahına çalışmıştır. Çevredeki halk ile türbedeki dervişlerin gönüllü emek vererek katıldıkları bu hizmette, malzeme ve diğer masrafları kendi kesesinden ödeyen Ali Emîrî, bu onarımı ve yapıldığı yılı belirten ve halen dergâhın kapısında asılı bulunan kitâbeye de, bizzat kendisi şöyle yazmıştır.

"Geldi üçler, yazdı tarihi,
eyleyüb hamd-ı hâmîd,
Dil-güşâ oldu mekân-ı Hacı
Bektâş-ı Velî,
Sene: 1311 (1895)."[17]

تاريخ وادبيات

Ali Emîrî Efendi'nin çıkardığı Osmanlı Tarih ve Edebiyat *Mecmuası*

Ali Emîrî'nin, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi* adındaki eserinde, 'Vilâyât-ı Sitte' konusunda Ermeni iddialarının yersizliği ve geçersizliği hususunda verdiği bilgiler, halen ülkemiz ve dünya gündemini meşgul eden bu konu etrafındaki Ermeni iddialarının asılsızlığını bütün yönleriyle ortaya koymakta ve gerçeklerin aydınlatılması açısından ayrı bir önem taşımaktadır.[18]

Ali Emîrî, İstanbul'da geçirdiği hayatının son yıllarında, Vakıflar Nezâreti'ne yazdığı uzun vicdânnâmeler ve şikâyetnâmelerde, kamuoyu adına, birer kültür âbidesi olan tarihî yapıların bakımsızlık ve ihmâlini dile getirmiştir. Yazmış olduğu vicdânnâmelerden birinde: "İstanbul'un en kalabalık yerlerinden Divânyolu'nda, herkesin gözü önündeki Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi tam üç yıldır kapalı ve önüne bir iskele kurulmuş vaziyette bekliyor. Bir iki ayda tamiri mümkün olan bir şey üç yıl sürer mi? Öyle zengin bir kütüphane üç sene kapalı bırakılır mı? Dün, bu kütüphaneye girmek istedim. Kapısı önündeki iskemlede oturan bir çocuk: –Bu kütüphane çevresinde koyunumuzu otlatıyoruz. Kimseyi içeri bırakmam– dedi. Bir çocuk, kendi koyununun muhâfazasına çalışıyor da, biz, geçmişimizin ecdâdımızın dünyada eşine az rastlanan bu büyük ve faydalı eserlerini muhâfazaya çalışmak şöyle dursun, vakıf memuriyetlerinin başına muktedir bir nâzır bile oturtamıyoruz. Ey Allah'ım bu ne haldir?",[19] demektedir. Bir diğer vicdânnâmede ise: "Mekteplerin ta'tîl zamanı, kahvehaneleri, çayhaneleri hıncahınç görürüm. Şüphe yok ki

bunların pek çoğu muallimler ve bazı sarıklı hoca efendiler idi. Mekteplerimiz, müderrislerimiz ve kütüphanelerimiz bomboş durmakta iken, bunların sokaklarda böyle sefîhâne şekilde süründuklerini gördükçe, beni böyle yaratmadığı için Hakk'a şükrederdim. İşte, işimizin başı buradan bozuluyor. Geceleri sarhoş olarak kahvehanelerde, sokaklarda dolaşanlar da var. Acaba, Maâ-rif Nezâreti'nin nizâmnâmesi yok mudur? Bu ne haldir? Pây-ı taht, taşralara iyi örnek olacağına, bunun tam aksi görülüyor. Müslüman olmayan bir din adamı veya bir muallimin, kahvehanelere devam ettiği görülüyor mu? Üzülerek belirtmek gerekir ki, bu işe önem veren ve ilgilenen yok",[20] diyerek, toplumun kültür hayatına verdiği önemi ortaya koyarken, yetkililerin bu konulardaki ilgisizliğine kamuoyunun dikkatini çekmektedir.

Ali Emîrî, Başbakanlık Arşiv Dâiresi Tasnif Komisyonu'nda bulunduğu sırada, binlerce vesîkayı tasnif ederek, 'Ali Emîrî Tasnifi'ni hazırlamayı başarmıştır. Bu tasnife ek olarak meydana getirdiği gazete ve mecmûa koleksiyonu, Türkiye'nin sayılı ve önemli koleksiyonlarından biridir.[21]

Ali Emîrî Efendi'nin, Türklüğe en büyük hizmetlerinden biri, bilindiği kadarıyla dünyada bir nüshası kalmış olan, Kaşgarlı Mahmud'a ait Divân-ı Lügat-it Türk adlı eseri elinde bulunduran bir kadının, satması için verdiği sahafta gördükten sonra, değerini anlayarak satın alması ve neşredilmesini sağlayarak, Türk ve dünya bilim ve fikir âleminin faydasına sunmasıdır. Ali Emîrî, toplam otuzüç Reşat altını (Temmuz 1994 itibariyle yaklaşık değeri seksen seksenbeş milyon lira) ödeyerek satın aldığı bu kitabı,[22] Osmanlı Tarih Encümeni Azâlarından İskender Bey vasıtası ile onbin altın (Temmuz 1994 itibariyle yirmibeş milyar lira) teklif ederek, kendisinden satın almak isteyen Macar İlimler Akademisi'ne satmamıştır.[23] Divân-ı Lügat-it Türk'ün tab'ı karşılığında Talat Paşa tarafından kendisine gönderilen üçyüz altını da (Temmuz 1994 itibariyle yaklaşık yediyüzelli milyon liranın üzerinde bir miktar) almayarak: "Böyle küçük bir hizmet karşılığı para almak vicdânıma ağır gelir. Siz, bu parayı yardıma muhtaç ailelere 'Divân-ı Lügat-it Türk sadakası olarak' dağıtın"[24] demiştir. Toplam olarak yirmibeş milyar lirayı aşan bu paraya, üstelik çok ihtiyacı olduğu halde günümüzde, Ali Emîrî gibi sırt çevirebilecek kaç kişi çıkabilir?

Ali Emîrî, *Divân-ı Lügat-it Türk*'ü nasıl satın aldığını anlattığı bir yazısında: Burhan Bey'in, kitabı evine getirdiğini ve orada kendisinin satın aldığı yazmıştır.[25] Buna karşılık, Kilisli Rifat Bilge ise, Divân-ı Lügat-it Türk ve Emîrî Efendi başlığını taşıyan makalesinde: "Ali Emîrî'nin, bu kitabı Burhan Bey'in Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânından satın aldığını anlattığını"[26] yazmaktadır.

Ali Emîrî Efendi'nin en büyük ve en önemli hizmeti ise, Millet Kütüphanesi'nin kuruluşunu gerçekleştirmiş olmasıdır.[27] Bu kütüphaneyi kurmadan önce Fransızlar, Ali Emîrî'nin kitaplarını otuzbin İngiliz lirasına satın almak istemişler, tekliflerini daha da cazip hale getirmek için Paris'de, kendisi adına kuracakları bir kütüphanede yüksek bir maaşla ve hayatı boyunca kitaplarının başında 'Hâfızı Kütüb' olarak kalabileceğini, emrine de Bolulu bir aşçı ile yetecek sayıda Müslüman hizmetkâr vermeyi va'detmişlerdi. Emîrî Efendi'nin, bu teklife cevabı şöyle olmuştur: "Ben, bu kitapları devletimin verdiği maaşla topladım. Öldüğüm zaman milletime kalması için... Bir daha böyle bir teklifle gelirseniz sizi kovarım."[28] Ali Emîrî'nin kişiliğini ve hizmet aşkını en iyi, en açık biçimde kendisine ait bu sözler anlatmaktadır.

Sonuç olarak: tarih, yalnız askerî ve siyasî olayları ve bu olaylarda rol oynayan kişileri değil, aynı zamanda toplumdaki sosyal ve kültürel olayları ve kültür yapısının temelini hazırlayan, bu konularda toplumu yönlendirerek yücelten kişileri de kendine mal etmelidir, etmiştir. İşte, belirttiğimiz bu ikinci özelliğe sahip, yani kültürel açıdan milletimize büyük hizmetler veren bir şahsiyet olan Ali Emîrî'yi, bu yazımızda biraz daha tanıtmaya, lâyık olduğu yeri ve değeri bulmasına yardımcı olmaya çalıştık. Şüphesiz takdir, O'nu ve eserlerini daha iyi araştıranlara, okuyanlara ait olacaktır.

NOTLAR

1 Ali Emîrî Efendi: 1857 yılında Diyarbakır'da doğmuş, 23 Ocak 1924'de İstanbul'da vefat etmiştir. Babası Mehmed Şerif Efendi, Diyarbakır'ın ünlü şairlerinden Mehmed Emîrî Çelebi'nin torunlarındandır.

Ailesi, Diyarbakır ve çevresinin kültür hayatında etkili olan ve Diyarbakır gençliğini eğiterek birçok ilim, fikir ve sanat adamının yetişmesinde önemli rol oynayan ve ünü il sınırları dışına yayılmış seçkin ailelerinden Emîrîzâdeler'dir. Ali Emîrî'nin kendisi de XIX.-XX. yüzyıllarda yetişmiş büyük Türk tarih ve edebiyat tarihi araştırıcısı, kütüphaneci, yazar, şair, biyografya ve bibliyografya âlimlerinden biridir.

Ali Emîrî, ilköğrenimini Diyarbakır'da atasının vakfetmiş olduğu Sülükiyye Medresesi Sıbyan Mektebi'nde tamamladı. Çok sayıda müderrisden ve bu arada büyük amcası Şaban Kâmi Efendi'den, belâgat (teşbih, istiâre, mecâz ve kinaye), gramer, maâni (sözün hale uygunluğu, lügat ve sentaks), mantık gibi bilgilerin genel adı olup, daha yuksek bilgilerin edinilmesine yarayan âlet ilimleri'ni öğrendi ve eski yazıyı güzel yazacak şekilde hatt dersleri aldı. Şirvan Kaymakamı ve dayısı olan Abdülfettah Fethi Efendi'den Farsça'yı, Şirvan Nâibi Nevinli Mehmed Emin Efendi'den de Arapça'yı öğrendi. Arapça ilim kitaplarını ve bu arada İranlı Şair Sadi'nin ünlü eseri Gülistan ile birlikte, Kâ'b İbn Zübeyr'in, Hz. Peygamberimiz için yazdığı 57 beyitlik kasîdesi ile Mısırlı İmâm el-Büsirî'nin Hz. Peygamberimiz için yazmış olduğu 10 bölüm ve 160 beyitlik kasîdesinden oluşan Kasîde-i Bürde adındaki eseri ve İslâm akaidini manzum bir şekilde ihtiva eden 67 beyitlik **Kasîde-i Emâli** adındaki akaid kitabını okudu. Ayrıca, bir yıl (1868-1869) kalmış olduğu Siirt Şirvan'da, bölge ağzı ile konuşmayı öğrendi.

Yetişmesinde önemli etkisi olan şahsiyetler arasında amcası Şaban Kâmi Efendi, dayıları Abdülfettah Fethi ve Abdülkerim Abdi Efendi-

ler, Nevinli Mehmed Emin Efendi, Behram Paşa Camii İmâm ve Hatıbi Abdülkerim Efendi, Mardın de bulunduğu sırada da yine dayıları ve Kasım Padışah Medresesi Müderrisi Ahmed Hilmi Efendi'dir. Okuduğu eserler arasında: Osmanlı şairlerinin yetışmesinde temel bir eser olmak niteliğini taşıyan Veysi'ye ait **Durretu't-Taç Fi Sireti'l Mi'râc** adındaki sıyer kitabı, **Taberî Tarihi**, **İbnü'l Esir Tarihi** ve **Şehnâme** adlı eserler ilk sıraları almaktadır.

Alı Emîrî, telgraf memurluğu, tahrîrât kâtipliği, başkâtiplik ve çeşitli illerde muhasebecilik yaptı. Defterdarlık ve maliye müfettışliği görevlerinde bulundu. Bu hizmetleri sırasında kendisine çeşıtli nışanlar ve altın liyakat madalyası verildi. Memuriyette ulaştığı en yüksek makam "rütbe-i ulâ sınıf-ı ulâ sınıf-ı sânisı"dır. 1908'de İkinci Meşrutiyet ilân edildiği sıralarda kendı isteğiyle emekli olmuştur. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. **Ali Emîrî Efendi'nin Tercüme-i Hali**, Başbakanlık Arşivi Memur Sicill-i Âhval Defteri, No. 10, s 659-661.; ayrıca, Ali Emîrî, **Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, Y[illegible] 1-3, Say[illegible] 1-31, E[illegible] [illegible] Matbaas[illegible] [illegible] s. [illegible]-504 [illegible] **Son Asır Turk Şairleri**, [illegible] s. 303.; M.Serhan [illegible] [illegible]ndeki Eski Harflı Sü[illegible] [illegible]ğu, **Turk Dünyası Araştırmaları** [illegible] İstanbul 1987, s. 163-16[illegible] [illegible] Tevfıkoğlu, "Ali Emîrî Efendi", **Türk Kulturu**, Yıl: 8, Sayı: 88, Ankara (Şubat) 1970, s. 244-252.; Kemal Çelik, **Ali Emîrî, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri, –1857-1924–**, Ank. Uni. Türk İnk. Tarıhi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s. 5-23.

2 Alı Emîrî, **Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmûası**, Yıl: 2, Sayı: 19, İstanbul (30 Eylül) 1335, s. 445.

3 Alı Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 19, s. 445 447.

4 Ali Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 4, s. 79.

5 Midhat Cemal (Kuntay), **Mehmed Âkif**, İstanbul 1939, s. 5-7.

6 "... Türk şairlerinin heman kısm-ı âzamının ve [illegible] beyt[illegible] bile hafızasında men[illegible] Türk şairlerinin ekser gazelle[illegible] uzun kasîdelerini bile su gibi okurdu Sâl sen: Meşâhır-ı ricâlden, şuarâdan ve üdebâ'dan ekserının silsile-i nesebini bile hafızasına nakşetmişti" ... Bu ve daha fazla bilgı için bk. Ahmed Refik (Altınay), "Vefeyât: Ali Emîrî Efendi", **Türk Tarihi Encümeni Mecmûası**, Sayı: 1 (78), İstanbul 1 Kânûn-ı sânî (Ocak) 13-40 (1924), s. 47.; Ayrıca, "... Hâfızası çok kuvvetlıydi. Okuduğu şeyleri unutmamış, unutmazdı...". Bk. Rıfat Bılge, "Divân ı Lügat it Türk ve Emîrî Efendi", **Türk Kültürü**, Yıl: 8, Sayı: 88, Ankara (Şubat) 1970, s. 253.

7 Ali Emîrî, **Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmûası**, Sayı: 23, s. 564.

8 Ali Emîrî, bilhassa tarıh ve edebiyat alanında kıtaplar yazmıştır. Eserlerınde genellıkle şiir, edebıyat ve tarıh iç içedır. Bilinen eserlerı şunlardır: 1) **Abâü'l-Akvâm** (kayıptır). 2) **Acâibü'l-Letâif** (Türkıstan Hitay Seyahatnâmesi). 3) **Âsafnâme**. 4) **Câm-ı Cem Âyin**. 5) **Cevâhirü'l-Mülûk**. 6) **Divân** (bırbirinden farklı üç adet). 7) **Durûb-i Emsâl** (birbirinden farklı üç adet). 8) **Esâmî-i Şuarâ-i Âmid**. 9) **İzhâr-ı Hakikat**. 10) **İşkodra Vilâyeti Osmanlı Şairleri**. 11) **Levâmiü'l-Hamidiyye**. 12) **Mardin Mülûk-ü Artukiyye Tarihi** (Kâtib Ferdî takma adıyla yazmıştır). 13) **Mir'âtü'l-Fevâid Mukaddimesi**. 14) **Mir'âtü'l-Fevâid**. 15) **Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmûası** (31 sayı çıkmıştır). 16) **Nizâmü'd-Düvel** (kayıptır). 17) **Osmanlı Şairleri** (kayıptır). 18) **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**. 19) **Sevdâ-yı Âmid** (Mecmûa- 6 sayı yayınlanmştır). 20) **Tarih ve Edebiyat** (Mecmûa- 5 sayı yayınlanmıştır). 21) **Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid** (1. cildı basılmıştır). 22) **Yanya Şairleri** 23) **Yemen Hâtırâtı**. Bu eserler için bk. Ali Emîrî, "**Aynı Mecmûa**", Sayı: 25, s. 643. Zaman zaman bir eserinde diğer eserlerini de tanıtan Ali Emîrî'nın, eserlerı ve bu eserlerin bulunabilecekleri yerler hakkında daha geniş bilgi için bk. M.Serhan Tayşi, "Mıllet Kütüphanesındeki Eski Harfli Süreli Yazmalar Kataloğu", T.D.A., Sayı: 46, s. 165-167.; Kemal Çelık, **Ali Emîrî, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri**, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), s. 30 34.

9 Ali Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 25, s. 643.

10 "Bir sene kadar azâsından bulunup istifaya mecbur olduğum Osmanlı Tarih Encümenı'nin çıkardığı mecmûa eğer benim maksadıma göre yazılmış olsaydı veyahud A'sâr-ı İslâmiye ve Milliye Tetebbu' Encümeni Rıyâsetinden az müddet zarfında beni çekilmeğe mecbur etmeselerdi, bu arzu ettiklerinizin belki yüz mertebe ziyâdesi meydân-ı hamiyyet ve enzâr-ı mefharet millete vâz olunacaktı". Bk. Alı Emîrî, "**Aynı Mecmûa**", Sayı: 12, s. 215 ve Sayı: 28, s. 769.; ayrıca, "Emîrî Efendi, ilk Selçukîler'ın şehri olan Cend'e kadar seyâhat etti. Gördüğü kitâbeleri kayd ve tesâdüf ettiği kıymetdâr eserleri istinsâh etmekten geri durmadı...", bk. Ahmed Refik, "Aynı Makale", T.T.E.M.., Sayı: 1 (78), s. 49.

11 Alı Emîrî, **Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmûası**, Sayı: 1, s. 5 ve Sayı: 12, s. 214-215.; ayrıca, "... Kıymetdâr vesîkalar ihdâ' ve tab' ettırmek suretıyle millî târihimize hizmet ettı". Bk. Ahmed Refik, "Vefeyât: Ali Emîrî Efendi", T.T.E.M., Sayı: 1 (78), s. 48.; Muzaffer Esen, "Ali Emîrî Efendi", **İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul 1960, C. II, s. 661.

12 Ali Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 12, s. 215.

13 Ali Emîrî, **Aynı Mecmua**, Sayı: 28, s. 769.

14 "... Buna dâir bazı izâhât vaktiyle neşrettiğim Mülûk-u Artukiyye Tarıhi Mukaddimesi'nde vardır... Bu nâdir kitabın Türkçeye tercüme olunan bir nüshası dahi kütübhânemde mevcuddur". Bk. Ali Emîrî, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, Dârü'l-Hilâfetü'l-Aliyye,- 1918, s. 55.

15 Ali Emîrî, **Cevâhirü'l-Mülûk**, Asır Matbaası, İstanbul 1319 (1903), s. 28.

16 Bk. Ek-2, Ali Emîrî, **Tarih ve Edebiyat**, Sayı: 4, s. 77, 78.; ayrıca, Kemal Çelik, **Ali Emîrî, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri**, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), s. 68.

17 Ali Emîrî, **Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, Sayı: 20, s. 472, 473.; Ahmed Refık, "Vefeyât: Ali Emîrî Efendi", **T.T.E.M.**, Sayı: 1 (78), s. 50.

18 Ali Emîrî, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, s. 25-29 v.d.; ayrıca bk. Ahmed Refik, "Aynı Makale", **T.T.E.M.**, Sayı: 1 (78), s. 50'de: "Son eseri 'Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi'dir. Üstâd, bu eserinde vatanının hukukunu müdâfaa etmiştir. Ali Emîrî Efendı'nın ilk ve son siyasî eserı budur".

19 Ali Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 21, s. 493.

20 Ali Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 19, s. 448.

21 Bu tasnif hakkında daha geniş bilgi için bk. M. Serhan Tayşi, "Millet Kütüphanesindeki Eski Harfli Süreli Yazmalar Kataloğu", **T.D.A.**, Sayı: 46, s. 165, 168-213.

22 Ali Emîrî, **Tarih ve Edebiyat Mecmûası**, Sayı: 3, s. 56-58.; ayrıca, "Bu eseri büyük bir meblâğ karşılığında satın alarak tab'ına delâlet eden ve bu suretle Türkiyyât ile uğraşan mütetebbi'lerimize kıymetdâr bır menba' hazırlayan Ali Emîrî Efendi'dir... Bu eseri Maârif'e ihdâ' etmış, eserın tab'ı, Türkler'ın hayat ve an'anâtına dâir pek mühim noktaların meydana çıkmasını temin eylemiştir". Bk. Ahmed Refik, "Aynı Makale", **T.T.E.M.**, Sayı: 1 (78), s. 48.; Muzaffer Esen, "Ali Emîrî Efendi", **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 2, s. 661.

23 Ali Emîrî, **Tarih ve Edebiyat Mecmûası**, Sayı: 3, s. 58.

24 Rifat Bilge, "Divân-ı Lügat-it Türk ve Emîrî Efendi", **Türk Kültürü**, Sayı: 88, s. 262.

25 Ali Emîrî, **Aynı Mecmûa**, Sayı: 3, s. 56-58.

26 Rıfat Bılge, "Aynı Makale", **T.K.**, Sayı: 88, s. 253-270.

27 "Emîrî Efendi, kütüphanesini tescil ve muâmele-i vakfiyesini tamamen ifâ ettirmiştir. Vakfetmiş olduğu kütüphane hakikaten mecmû-u nefâis denilecek kadar mühim eserlerle doludur". Bk. Ahmed Refik, "Vefeyât: Ali Emîrî Efendi", **T.T.E.M.**, Sayı: 1 (78), s. 50.; ayrıca bk. M.Şakir Ülkütaşır, **Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1946, s. 121. "Ali Emîrî Efendi'nin, Türk irfân hayatına yaptığı en büyük hizmet, birçok nâdir ve nefîs eserleri ihtivâ' edip memleketine bağışladığı kütüphane ile ele geçirdiği 'Divân-ı Lügat'i' neşrettirmesidir. Sâde şu iki hayırlı iş bile O'nun adını ebedileştirmeğe kâfidir sanırız".

28 Muhtar Tevfıkoğlu, "Ali Emîrî Efendi", **T.K.**, Sayı: 88, s. 252.

1893'te İstanbul'da Kolera Salgını

NURAN YILDIRIM

Zabıta memurları, 1893 yılının 12 Ağustos günü devriye gezmekte iken, Hasköy Turşucu Mahallesi'ndeki bir evden yükselen feryatların sebebini araştırdıklarında, evin hanımının hasta olduğunu ve şiddetli ağrılara dayanamayıp bağırdığını öğrenirler.Eve derhal hekimler gönderilir.Yapılan konsültasyonda, Feshâne-i Amire memurlarından Ahmed Efendi'nin eşi Habibe Hanım'ın hastalığına, iltihab-ı mide ve em'a-i fevkalade (ileri derecede gastro-enterit) teşhisi konur. Fakat Altıncı Daire-i Belediye doktorlarından Ayvazyan Efendi,hastalığın kolera olduğunu iddia eder. Dördüncü gün Habibe Hanım ölünce,cesedi inceleyen diğer doktorlar hastalığın kolera değil gastro-enterit olduğunda ısrar ederler. Böylece kamuoyunu uzun süre meşgul edecek olan bir tartışma başlar.

Habibe Hanım'dan sonra, Kuleli'deki Mekteb-i İdadi-i Şâhâne öğrencilerinden Mehmed Efendi ve Galata'da Madam Kristiana'nın ölümlerinin ardından Üsküdar'daki Bimarhane'de de ayni belirtileri gösteren ölümler başlar. Bunları Hapishâne-i Umumi'deki iki vak'a izler ve 26 Ağustos'tan sonra bu şüpheli hastalık, Üsküdar'dan, Sirkeci, Kasımpaşa,Hasköy,Balat, Tahtakale'ye ve kısa zamanda da bütün İstanbul'a yayılır.[1]

1865 te koleradan 30.000 den fazla,1877 te ise 4.000 ölü veren İstanbul'da,salgının öncekilere göre hafif seyretmesi ve ölenlerin az oluşu nedeniyle şehir hastalığın kolera olmadığı yolundaki dedikodularla çalkalanır.Hastalığa sahte kolera adını verenler, Şehremini Rıdvan Paşa'nın, hazineden daha fazla para yiyebilmek için olmayan bir kolera salgını yarattığını iddia ederler.[2] Bu dedikodular yayılırken, İstanbul'daki hekimler de görüş birliğine varamazlar.Dr.Ayvazyan'ın ilk vak'ada kolera teşhisi koymasına karşılık diğer hekimler gastro-enteritte ısrar ederler.Dr.Mahé de Fransız Hastanesi'nde yatmakta olan bir hastada kolera olduğunu teşhis etmiştir.[3]

Gazetelerde yayımlanan resmi bildirilerde, koleradan "şüpheli hastalık" biçiminde sözedilmesi alaylara sebep olur. Hastalığın yayılması üzerine Şehremaneti'nin Üsküdar'da kurduğu özel hastanede,Kolağası Zühtü Nazif ve Bimarhane'de mikrobiyolojik araştırmalar yapan Kolağası Rıfat Hüsameddin, 17 Eylül 1893'te bu hastalığın kolera olduğunu hiç bir şüpheye yer vermeyecek şekilde teşhis ederler, 19 Eylül'de de hastalığın kolera olduğu gazetelerde resmi bir tebligat ile açıklanır. Ayrıca yaş incir ve şeftali gibi taze meyvelerin şehre girişi yasaklanır.[4]

İstanbul'da durum böyleyken,Pasteur,Paris Sefaretimize başvurarak, İstanbul'daki salgın hastalık şiddetlenip de kendi tedavihanesinden birine lüzum görülürse Fransa Devair-i Sıhhiye Müfettiş Muavini Dr. Chantemesse'in hemen İstanbul'a gidebileceğini bildirir.[5] Sefaret Müsteşarı Misak Efendi, 8 Eylül 1893 tarihinde bir telgrafla durumu II.Abdülhamid'e arzeder.

Çok memnun olan Padişah,memnuniyetinin Pasteur'e bildirilmesini ve Dr. Chantemesse'in hemen İstanbul'a gönderilmesini ister. Padişahın bu arzusu 10 Eylül 1893 te Paris Sefareti Maslahatgüzarı'na telgrafla bildirilir. [6]

Chantemesse'in İstanbul'a geleceği haberi üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şâ-

Doç. Dr. Nuran Yıldırım, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi , Tıp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesidir.

hâne Teşhis-i Emraz Muallim Muavini, Devair-i Zaptiye Hastanesi Operatörü ve Şehremaneti'nde kurulmuş olan Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu Üyesi Binbaşı Hamdi Aziz Bey,Padişaha bir rapor vererek Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de bakteriyoloji laboratuvarı ile mikrop muayenesi için gerekli,bilimsel gelişmelere uygun araç ve gereç bulunmadığına dikkati çeker. Bunun üzerine, derhal Paris Sefaretimize telgraf çekilerek, Chantemesse hareket etmemişse gereken araç ve gereci beraberinde getirmesi, yola çıkmışsa bunların acele olarak gönderilmesi bildirilir. [7]

Bu arada Fransa'da salgın hastalıklarda uygulanan koruma ve sağlık tedbirleri ile hasta nakillerini düzenleyen talimatnameler Türkçeye çevrilip Padişaha takdim edilir. Bu talimatnamelerdeki kurallardan elverişli görülenler uygulamaya konmaya başlanır. Sadrazam Cevad Paşa'nın, iki hayvan vasıtasıyla istenilen yere götürülebilen tebhir (dezenfeksiyon) makinelerinin tedariki ve bunları

ANDRE CHANTEMESSE
(Puy,1851-Paris 1919)

Kuduz tedavisi uygulama alanına girince, Louis Pasteur'ün (1822-1895) yanında kuduzla mücadele servisinde,doktor olarak çalışmaya başlamıştır.1885 yılında Berlin ve Münih'i kapsayan bilimsel bir geziyi başarı ile yerine getirerek Fransız sistemi ile bir karşılaştırma yapmıştır. Paris Tıp Fakültesi'nde deneysel ve karşılaştırmalı patoloji profesörlüğüne atanması üzerine Pasteur Enstitüsü'nden ayrılmış ancak idare meclisi üyeliğini sürdürmüştür. Tıp Fakültesi'nde Victor Cornil ile birlikte ilk bakteriyoloji derslerini düzenlemiştir.

1888 Fernand ve Widal ile birlikte ilk kez, yüksek ısıda öldürülmüş tifo basilinin bu haliyle fare ve kobaya enjekte edilerek bağışıklığının ölçülebileceğini gösterdiği çalışma, günümüzde kullanılan tifo aşısının deneysel esasını oluşturur. İçme suyunda tifo basili bulunduğunu gösteren araştırmaları,tifonun su ile ilgili olmadığı iddiasıyla bir kampanya yürüten Poul Brourdel'in (1837-1906) tezine karşı çürütülemez bir kanıt olmuştur.

1901 Tıp Akademisi'ne üye seçilmiş, 1904 de Joseph-Louis Proust'un yerine hijyen profesörlüğüne getirilmiştir. Ayrıca; sağlık hizmetleri genel müfettişi, hastaneler doktoru,içişleri bakanlığı sağlık teknik danışmanı,hijyen meclisi üyeliği görevlerini de yürütmüştür. Akciğer-bağırsak iltihabı, suların mikroplanması ve tifo üzerinde yoğunlaştırmıştır. Adı ile anılan buluşları şunlardır:

Chantemesse ve Widal Basili: Bazı bakterilerde Eberth Basili'ne yaklaşmakla beraber az hareketli olması ve türes mukavemetinin yokluğu ile ondan ayrılır. Daha çok Shiga Basili adıyla bilinir. Yanlış biçimde, basıllı dizanteri adı verilen salgın dizanterinin etkenidir.

Chantemesse Belirtisi:Tifolu hastaların gözüne eriyik halinde 1-2 damla tifo basili toksini damlatmakla elde edilen reaksiyondur. Chantemesse Göz Reaksiyonu da denir.

Chantemesse Serumu: At derisi altına zerkedilen erimiş toksin ile elde edilen canlı virülan kültürlerin danalara verilmesiyle hazırlanır. Balthazard,antienfeksiyöz ve antitoksik hassalara sahip olduğunu bildirmiştir. Eğer kobayın peritonuna 24 saat önce koruyucu olarak enjekte edilirse,hayvanın peritonuna sonradan yapılacak Eberth basili aşılamasına karşı korur. Özellikle koruyucu olarak antitoksiktir fakat tedavi edici etkisi az olup hazırlanım süresi uzundur.

1893'teki kolera salgını nedeniyle İstanbul'a geldiği zaman Avrupa'da,tifo aşısı ve hijyen alanlarındaki çalışmaları ile ün kazanmış bir profesördü. İstanbul'un içme sularını incelemiş,suların temiz tutulması için bentlerin çevresindeki Belgrad, Bağçecik ve Kömürcü köyleri istimlak edilmiş,Göksu Bendine kum süzgeci konmuştur. Önerileri doğrultusunda,Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye bağlı,dünyanın üçüncü bakteriyoloji araştırmaları merkezi olan Bakteriyolojihâne-i Şâhâne kurulmuş, Haydarpaşa'da yeni bir Tıbbiye binası yapılmaya başlanmış,halk sağlığını tehdit eden mikroplarla mücadele için de tebhirhaneler(dezenfeksiyon evleri) açılmıştır.

Üç ay İstanbul'da kaldıktan sonra ülkesine dönen Chantemesse,Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye 9 Kasım 1893 tarihinde üye olmuş, hizmetlerine karşılık Altın İmtiyaz Madalyası ile ödüllendirilmiş ve ayrıca ihsanlarda bulunulmuştur.

İstanbul'a, ikinci kez,Budapeşte'de toplanan VIII. Uluslararası Hijyen Kongresi'nin düzenlediği gezi ile gelmiştir. Pasteur Enstitüsü'nden çalışma arkadaşı Emile Roux'nun keşfedip bu kongrede tanıttığı difteri serumundan bir kaç kutu getirerek II.Abdülhamid'e takdim etmesi üzerine aynı serumun Bakteriyolojihane'de üretilmesi çalışmalarına başlanmıştır.Bu arada Çorlu'daki işçilerde görülen bir mide-bağırsak enfeksiyonunu incelemiş ve bizzat dezenfeksiyon uygulayarak kasabanın içme suyu ile ilgili tavsiyeleri yerine getirilmiştir.

Pasteur'ün son yıllarında kendini hocasının bakımına adayan Chantemesse'in başlıca yapıtları şunlardır: **Les Processus Généraux** (W.Podwyssotsky ile)Paris 1901 ve 1905, 2 cilt.; Moustiques et Fièvre (F.Borel ile). Paris 1905.; **Mouches et choléra** (F.Borel ile). Paris 1906.; **Hygiène internationale.** Paris 1907.; **Traité d'hygiène maritime.** Paris 1907.; **Frontiéres et Prophylaxie** (F.Borel ile). Paris 1907.

kullanacak kişilerin nasıl istihdam edileceğinin Paris Sefareti'ne sorulmasını isteyen yazısı kendisine iade edilerek Chantemesse geldiğinde alınacak tedbirlerin ona göre kararlaştırılacağı bildirilir.

Chantemesse İstanbul'da

Nihayet 26 Eylül 1893'te Chantemesse İstanbul'a gelir. Her ne kadar Zühtü Nazif ve Rıfat Hüsamettin Beyler,İstanbul'da görülen şüpheli hastalığın kolera olduğunu teşhis etmişlerse de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne hocalarından bakteriyoloji tahsil etmiş olan Hamdi Aziz'in, incelemelerinde kolera mikrobuna rastlamadığını bildirmesi üzerine, Chantemesse ilk olarak hastalığın mahiyetini tayin ile görevlendirilir. Kendisine yardımcı olarak,Hamdi Aziz ile Pasteur Enstitüsü'nde öğrenim görerek İstanbul'a dönmüş olan doktorlar verilir.Araştırmalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Laboratuvarı'nda yapması istenerek,eksik gördüğü araç ve gerecin ekspres katarıyla acilen Paris'ten getirtileceği de bildirilir.[9]

Chantemesse'nin kolera için alınması gereken önlemleri bildirdiği 6 Teşrin-i evvel (18) 93 tarihli layihasının tercümesi.

28 Eylül'de laboratuvar hazırdır. Chantemesse, Hamdi Aziz, Zühtü Nazif ve Angelo Bohor'un yardımlarıyla bakteriyolojik incelemelere başlar. Kendisine ayrıca Gümüşsuyu ve Yıldız Askeri Hastanelerini gezip teftiş etmesi bildirilir.[10]

Bu arada Chantemesse tarafından hastalardan alınan maddelerin (gayta ve kusmuk olmalı) şişe içinde muhafazalı bir şekilde Pasteur Enstitüsü'ne gönderilmesi kararlaştırılır.[11]

Bu şüpheli hastalıktan ölen bir Müslüman askerin otopsisini yapmak için izin alan Chantemesse, 4 Ekim'de, ince bağırsaklardan aldığı sıvı kültüründe bol miktarda bir çok kolera vak'asında izole edilen virgül basili tespit eder. Kolera basilinin aslını araştırırken Koch'un ölçütlerine harfiyen uyduğunu, tespit ettiği titreşen tüylere sahip virgül biçimindeki basilin, Afrika-Massaouah ve 1893'te Nant salgınlarındakilere göre az güçlü, 1892 Paris salgınındakiyle aşağı yukarı ayni güçte ve 1892 Hamburg salgınındaki basile göre ise çok güçlü olduğunu belirtir.[12] Böylece, Rıfat Hüsamettin ve Zühtü Nazif Beylerin teşhisleri Chantemesse tarafından doğrulanır. Belediye dairelerine,salgınla mücadelede görev alacak yeteri kadar hekim ve eczacı atanması ve bunların ikamet yerlerinin halk tarafından bilinmesi için durumun gazetelerde ilan edilmesi kararlaştırılır.[13]

Chantemesse, kolera mücadele çalışmalarına katılmak üzere geldiği İstanbul'un 1893 yazındaki

sağlık durumunu özetle şöyle ifade eder:

"İstanbul'da iyi kaynak suyuna sahip çok az sayıda çeşme vardır. İyi su kaynakları az olduğundan bunların bütün kente dağıtılması mümkün olmamaktadır. Terkos suyu Karadeniz kıyısında bir Fransız şirketi tarafından toplanmış,sağlıklı bir şekilde kente getirilmiştir. Kent halkına ulaşan suyun büyük bir kısmı,kentin batısında bulunan dağdan gelir. Bu su Üsküdar'a çok eski,korunaklı olmayan bir şebekeyle ulaşır. Sayıları 5-6 olan bentler ise bir vadiye yapılmış barajlardan ibarettir. Yağmur suları ile beslenen bu rezervuarlarda toplanan sular, her türlü pisliği barındırdığı için şehirde dizanteri [illegible] gelmektedir. Özellikle mevsiminde İstanbul halkı [illegible] tanımlanamayan bağırsak enfeksiyonlarına yakalanmaktadır".[14]

İstanbul'da dezenfeksiyon istasyonları ve dezenfeksiyon pratiğini bilen personelin bulunmadığını, karadan gelenlere sadece karantina uygulandığını, hekimlerin bile koleralı evlerde hapis kaldığını ve şehirde her türlü nakliyatın engellendiğini tespit eden Chantemesse,[15] 6 Ekim 1893 tarihli layihasıyla, şu tedbirleri önerir:

"İstanbul'un sıhhi durumunu düzeltmek için içilecek sular, lağımlar ve meskenlerin havaları temizlenmeye çalışılmalıdır. Bulaşıcı hastalıkların önlenmesi bunlara bağlıdır. Fakat bu düzenlemeler büyük masraf gerektirdiğinden şimdilik sadece çok gerekli olanlar yapılmalıdır. Bu yüzden içme suları ve lağımları bir tarafa bırakarak bu ilk layihada sadece evlerin temizlenmesi ile dezenfeksiyon işlerinden sözedeceğim.Bunun esası şöyledir:

1-Şehremaneti'nde, bir askeri veya sivil müfettiş ile gerektiğinde bir baytar ve bulaşıcı hastalıklar ile mikrop ilminde özel bilgi sahibi olan bir veya iki genç üyeden oluşan bir sıhhiye komisyonu kurulmalıdır. Bu komisyon salgın hastalık olduğunda alınması gereken tedbirleri kararlaştırarak bu işte çalışacak memurların iyi seçilmesine dikkat etmelidir.

2-Şehremaneti'nde bir Sıhhiye Merkezi Kalemi bulunmalıdır. Bir evde kolera görüldüğünde hatta kolera geçtikten sonra bile her türlü bulaşıcı hastalığa ait bütün bilgi olabildiğince çabuk bu kaleme verilmelidir. Bu kalem hastalığın görüldüğü yer ve ev ile hastalığın türü, ortaya çıkış tarihi, hastanın ismi ve dezenfeksiyon yapılıp yapılmadığının kaydedileceği bir defter tutacaktır. Her vukuat için ayrıca bir cetvel düzenlenip gerekirse bir dosya açılacaktır. Bu kalemde bir iki katip bulunmalıdır.

3-Her bir belediye dairesine ait olmak üzere İlel-i Müstevliye Müfettişi (Salgın Hastalıklar Müfettişi) sıfatıyla 10 hekim tayin edilmelidir. Bu müfettişlerin vazifeleri şundan ibarettir:

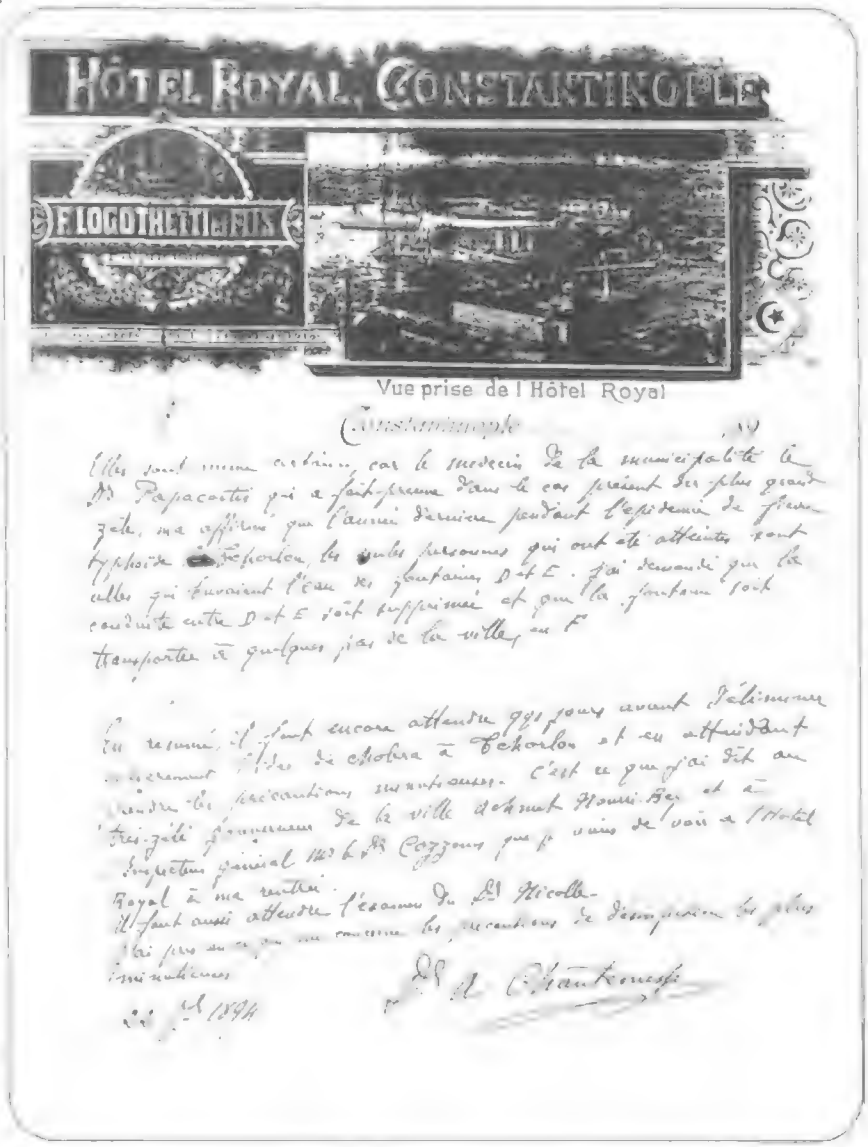

Chantemesse'nin Çorlu'da görülen hastalık hakkında Hotel Royal'in antetli kağıdına yazdığı Fransızca raporun son sayfası.

Daireleri dahilinde görülen kolera vukuatını öğrenmek için her sabah Şehremaneti'ne gelerek ameliyat-ı tebhiriye heyetini (dezenfeksiyon ekibi) yanına alarak dezenfeksiyon elbiselerini giyip hastalık görülen yere gidecekler ve orada tahkikat ile birlikte dezenfeksiyon yapmak için gerekli emirleri verecek ve hastalığın türünü, sebebini,bulaşma biçimini,içilen sulardan ileri gelip gelmediğini bir cetvele kaydedip bütün evi dezenfekte edeceklerdir. Hastaların hastaneye nakil biçimini ve bu hastalıktan ölenlere uygulanacak tedbirleri de bu müfettişler belirleyecektir. Başlıca görevleri dezenfeksiyon hizmetine nezaret olup tehlikeli bir hastalık kaynağı gördüklerinde ayrıntılı bir rapor hazırlayıp bildirmektir.

4-İstanbul,Beyoğlu ve Üsküdar'da dezenfeksiyon yapmak için üç büyük şube kurulmalıdır. Bu şubelerin plan, araç, gereç ve dezenfeksiyon uygulamasına dair ayrıntılı bir layiha düzenleyeceğim. Her bir dezenfeksiyon şubesinde (tebhirhane) bir mubassır (gözetici), bir ateşçi, bulaşık eşyaya bakacak bir iki kişi, dezenfekte edilen eşya ile ilgilenecek bir iki kişi, dezenfektan maddelere ait bir mağaza, bulaşık ve temiz eşyalar için birer araba ve arabacı, iki beygir, iki ahır ve iki duş bulunmalıdır.

5-Bir makinist ve iki işçiden oluşan iki üç dezenfeksiyon ekibi kurulmalıdır. Bunların nasıl hizmet edeceği konusunda ayrıntılı bilgi vereceğim. Bunlar iyi hizmet etmeğe alıştırılmalıdır. Dezenfektan maddelerin boş yere ve hatta zarar verir bir şekilde sarfedildiğini gördüm. Her heyetin dezenfeksiyon aletini, dezenfektan maddeleri ve kirli çamaşırı sarıp etüve götürmeye yarayan bezleri ve bir arabası olmalıdır. Dezenfeksiyon ile görevli olanlar ayrıca halı gibi etüve girmesi mümkün olmayan eşyayı dezenfekte edebilmek için eğitilmiş olmalıdır. Müfettiş hekim,cesetlerin tabuta nasıl yerleştirileceğini söyleyecek bunu yaparken de dini hükümlere uymakla beraber hijyen kurallarına uygun hareket edecektir.

6-Karakollarda acil vak'alara ve geceye mahsus bir şube açılmalıdır. Burada kolera görüldüğünde nasıl hareket etmek gerektiğini bildiren bir yazı ile dezenfektan maddeler bulundurulmalı ve müracaat edenlere verilmelidir.

7-Oteller ile hanlara özel bir dikkat sarfedilmelidir".[16]

Chantemesse'in bu raporu ve İstanbul'daki diğer hekimlerin de bulaşıcı hastalıkların ancak dezenfeksiyon ile yok edilebileceğini söylemeleri üzerine sistemli bir dezenfeksiyon uygulamasına karar verilir. Bunun için Şehremini Rıdvan Paşa, Chantemesse ve Tabib Binbaşı Celaleddin Muhtar'dan (Özden), 12

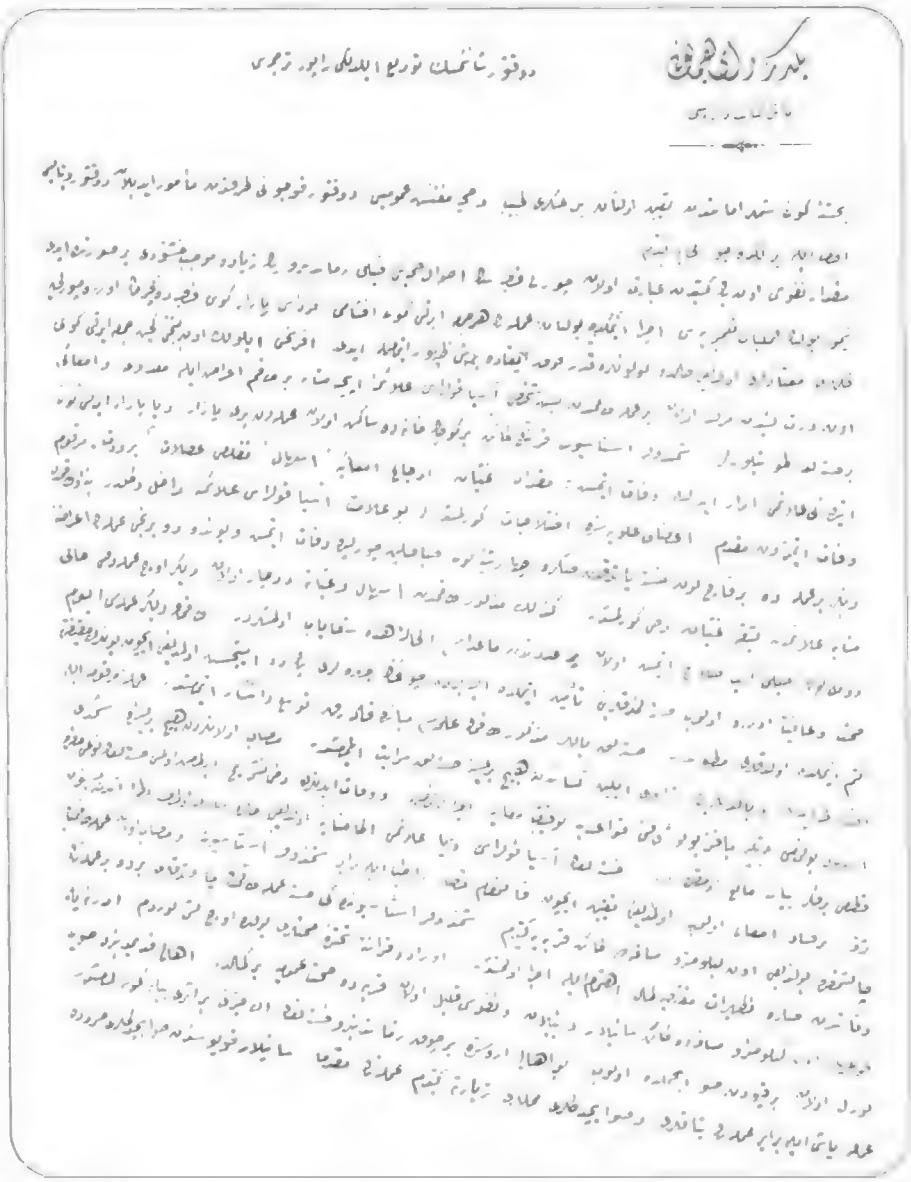

Chantemesse'in Çorlu ile ilgili raporunun Türkçe tercümesi.

Ekim'de Şehremaneti'nde toplanarak dezenfeksiyonun ne şekilde icra edileceğine dair bir talimat kaleme almaları istenir. Ayrıca Paris'ten getirtilmesine karar verilen dezenfektörün bir an evvel gelmesi ve gerekli dezenfeksiyon aletlerinin en yeni sistemde olması için Chantemesse'in hemen Paris'e telgraf çekmesi istenir. İtfaiye taburlarından 30 kişi yine itfaiyeden bir mülazımın idaresinde dezenfeksiyon usulünün icrasına memur edilecek ve gerektiğinde yanlarına hekim ve eczacı verilecektir. Dezenfeksiyon memurlarına Vilâyât-ı Şâhâne Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Mirliva Bonkowski Paşa ile Dr. Celaleddin Muhtar nezaret edeceklerdir.[17]

Kolera İçin Alınan Önlemler

[illegible] ilk raporunda [illegible] derhal [illegible] Cihet-i Ahvâl-i Sıhhiye [illegible] (zabıtamalarıyla) Dersaâdet ve Üsküdar ve Beyoğlu ve Beşiktaş Cihetlerine Tayin Olunan Hey'ât-ı Sıhhiyenin Vazifelerine Dair Talimat" hazırlanır. Buna göre, İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu ve Beşiktaş'ta görevlendirilen sağlık ekipleri yörelerinde belli eczanelerde bulunacak ve komisyonun emrine tabi olacaklardır. Şüpheli vak'alarda hasta, bu semtlerde kurulması kararlaştırılmış olan hastanelerde tedavi edilecek, evi dezenfekte edilip eşyası yakılacaktı. Bu bölgelerde görevli doktorlar, teşhiste tereddüte düşerlerse Kanzuk Eczanesi ne haber göndererek Mösyö Mahé ile Mösyö İstekuli'yi konsültasyon ve tedavi için çağıracaklardı. Bundan başka hastalığın teşhisi için Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den, Anadolu yakasında Mirliva Nafiz Paşa ile Kaymakam Hayrettin Bey, İstanbul yakasında Feyzi Paşa, Kaymakam Cemal Bey, Beyoğlu'nda Miralay Abdünnur ve Kaymakam Vahan Beyler görevlendirilmişti. [18]

İlk olarak hekim ve eczacılara,kolera veya benzer araz gösteren hastalıklarda ihbar mecburiyeti getirilerek,ihmali görülenlerin hükumetçe sorumlu tutulacağı ilan edilir. [19]

Şehremaneti'nde, üyeleri arasında Chantemesse'in de bulunduğu,sonraları Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu adını alan bir Sıhhiye Komisyonu teşkil edilir. İstanbul'daki her belediye dairesinde,bu komisyonun denetiminde olan, ölülerin muayene

Rıdvan Paşa

edildikten sonra gömülmesi ve genel sağlığı korumakla yükümlü, birer hevet-i sıhhiye kurulur. Bir müfettiş-i umumi ve beş sıhhiye müfettişi de bunları denetlemekle görevlendirilir.[20] Chantemesse'in dezenfeksiyon uygulaması sırasında kimya bilimine aşina bir görevlinin bulunması gerektiğini ifade etmesi üzerine[21] komisyon, Paris'ten bir dezenfektör getirtilmesi için Chantemesse'e yetki verir[22] ve Paris Tebhirhaneleri Müfettişi Eugen Mondragon,dezenfektör olarak davet edilir. 24 Ekim 1893 günü İstanbul'a gelen Mondragon 8 Aralık 1893'te Şehremini Rıdvan Paşa ile bir senelik kontrat imzalayarak tebhirhaneler muallimliği görevine getirilir.[23] Mondragon'un görevi dezenfeksiyon yöntemini öğretmektir. Yılda 1300 Lira gibi çok yüksek bir ücret alan Mondragon'un bu görevi,bir çok Türk bakteriyoloğu yetişmesine rağmen tam15 yıl sürmüştür. Mondragon'un tahsisatı, II. Abülhamid tahttan indirildikten sonra, 9 Ağustos 1908'de kesilerek görevine son verilmiştir. Ona bu zaman zarfında ödenen 16.200 Lira ile İstanbul'da üç dört tebhirhane daha inşa ettirilebilirdi.[24]

Bu arada yapımına başlanan Gedikpaşa Tebhirhanesi çok kısa bir sürede tamamlanarak 17 Aralık 1893 te hizmete girer.[25] Nisan 1894'te de Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri açılır.[26] Tebhirhanelerin hizmete girmesiyle başlayan dezenfeksiyon uygulamaları neticesinde kolera salgını kısa sürede önlenir. Bundan sonra İstanbul'da görülen çeşitli salgınlarda ve hastalık görülmediği dönemlerde de koruyucu olarak dezenfeksiyon uygulamaları başarı ile sürdürülür.

İstanbul Suları ile İlgili Önlemler

Kolera , büyük ölçüde içme sularından kaynaklanıp yayıldığından, Chantemesse İstanbul'un sularını da incelemiştir. O dönemde, bir Fransız şirketi tarafından toplanan Terkos Suyu yine çeşitli imtiyazlara sahip başka bir Fransız şirketi tarafından halka satılmaktaydı. Ayrıca semt çeşmeleri de kullanılıyordu.Belgrat Ormanı'ndan gelen su bentlerinin üstü açıktı. Yoğun yağış olduğu zamanlarda sel suları her türlü atığı bentlere taşımaktaydı. Ayrıca Belgrat Ormanı'ndaki Büyük Bend'in ve onu besleyen derelerin kenarlarına yayılmış Doğu Roma'dan kalma büyük bir köy olan Petra vardı. II.Süleyman Belgrad kuşatmasında yardımlarını gördüğü Slav ve Bulgarları savaştan sonra buraya yerleştirmiş ve köye de

Belgrad Köyü adını vermişti. Chantemesse, bu köyün domuz ahırları ile Kömürcü ve Bağçecik köylerinin lağım sularının su bendine aktığını tespit edince bent sularını tahlil ederek bu köylerin Büyük Bend'in yanından kaldırması gerektiğini padişaha bildirir. Bunun üzerine önce, Sabri Efendi'ye, bentlerin mecralarını tespit eden haritalar tanzim ettirilir.[27] Köylülerin bentlerle ilişkisi kesilerek gerekli suyun o yöredeki diğer bir kaynaktan sağlanması kararlaştırılır.[28] Suların temizliği,su bentlerinin denetimi ile buraların tamir ve ıslahı için gerekli meblağ tedarik edilir.[29] Bent sularının tıbbi muayenesi, Kolağası Yusuf Ziya Bey'e verilir.[30] Padişah'ın iradesi üzerine Belgrad ve Kömürcü köylerinin tamamı Bağçecik Köyü'nden de 8 ev[31] 14.571 Lira 25 Kuruş ödenerek istimlak edilir.[32] Bu köylerin nakli için bir komisyon oluşturularak,[33] aceze köylüler, Kemerburgaz Köyü'nde yaptırılan evlere yerleştirilir.[34] Kısa bir süre sonra Bağçecik Köyü'ne bir sıhhi heyet gönderilerek söz konusu evlerin kaldırılıp kaldırılmadığı kontrol edilir.[35] Boşaltılan köylerdeki evler yıktırılır.[36] Kullanma suyunun mikroplardan korunması için,Üsküdar ve Kadıköy'e su sağlayan Göksu Bendi'ne Paris'ten getirtilen kum filtreli süzgeç,takılır.Ayrıca İstanbul yakası ve Beşiktaş'a su getiren bentlere de ayni sistemde bir süzgeç konması kararlaştırılır. 22 Ekim'de Chantemesse'den, ilgililerle birlikte,bentleri birer birer kontrol ederek süzgeç konması gereken yerler ve inşaat masrafları hakkında araştırma yapması ve sonucunu bildirmesi istenir.[37] Fakat hemen ertesi gün, Paris'ten, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de bakteriyoloji okutmak üzere ,bir doktorun getirtilmesi kararlaştırıldığından, süzgeç meselesinin o gelince ele alınması düşünülerek Chantemesse'in bentlere gönderilmesinden vazgeçilir.[38]

Bu kolera salgını ile, İstanbul'un şehir suyu üzerinde yoğunlaşan ilgi sonraki yıllarda da devam eder. Ertesi sene bütün bentlerin temizliğinden sorumlu olan Binbaşı Yusuf Ziya ile Kolağası İsmail Ali verdikleri raporda; bentlerden bir taaffün kokusu geldiğini bu nedenle duvarlarının yükseltilmesi ve bir kere de Hıfzıssıhha-i Umumiye Fevkalade Komisyonu üyeleri ile Dr. Mahe tarafından kontrol edilmesi gerektiğini bildirirler.[39] 1894 yılında, Bend-i Kebir'in (Büyük Bend) suları boşaltılıp 3.000 metreküp çamur çıkartılarak toz haline getirilmiş kömür dökülür.[40] Halkalı su yollarının Divan Yolu-Ayasofya terazileri arasında bulunan kurşun boruları demir borularla değiştirilir.[41] Galata, Çeşme Meydanı'ndaki su yolları onarılır.[42] Kırkçeşme su yolları 3.081.000 kuruş keşif bedeli ile tamire alınır.[43] Bentler-Taksim arasındaki mecrada bulunan kocaların etrafına duvar yapılarak üzerlerine kapak konur.[44] Taksim su yolları tamir edilir.[45] Saray ile Beyoğlu cihetine su getiren yollar onarılır. [46] Su yollarının korunması için korucular görevlendirilir.[47] Şehir suları düzenli bir biçimde Bakteriyolojihâne-i Şâhâne'de kontrol edilir.[48]

Chantemesse'in İstanbul'dan ayrılışı

Chantemesse, 3 Kasım'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'de ve 25 Kasım'da da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de kolera hakkında birer konferans verir.[49] Kendisine hizmetlerinin karşılığı olarak; 300 Lira atiyye,[50] ücret ve dönüş masrafı olarak da 1200 Lira verilir,Chantemesse de Padişaha bağlılığını bildirerek methiyelerde bulunur.[51]

İstanbul'a geldiği ilk günlerde,kendisine önerilen Mekteb-i Tıbbiye-i

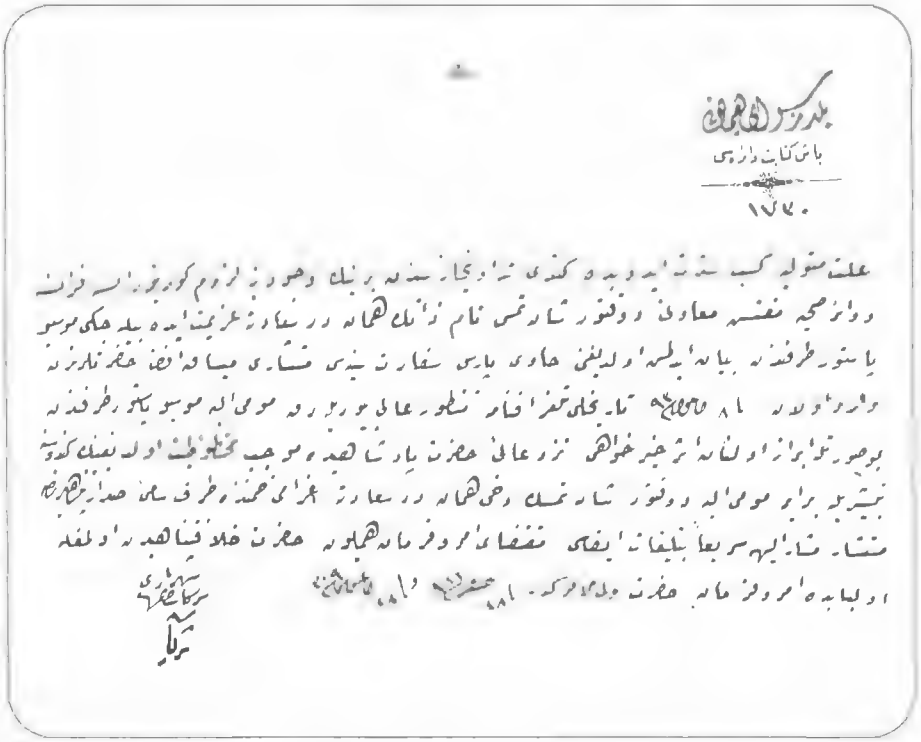

Pasteur'un Paris Sefaretine başvurduğuna ve Chantemesse'in hemen İstanbul'a gönderilmesi için tebligat yapılmasına dair İrade.

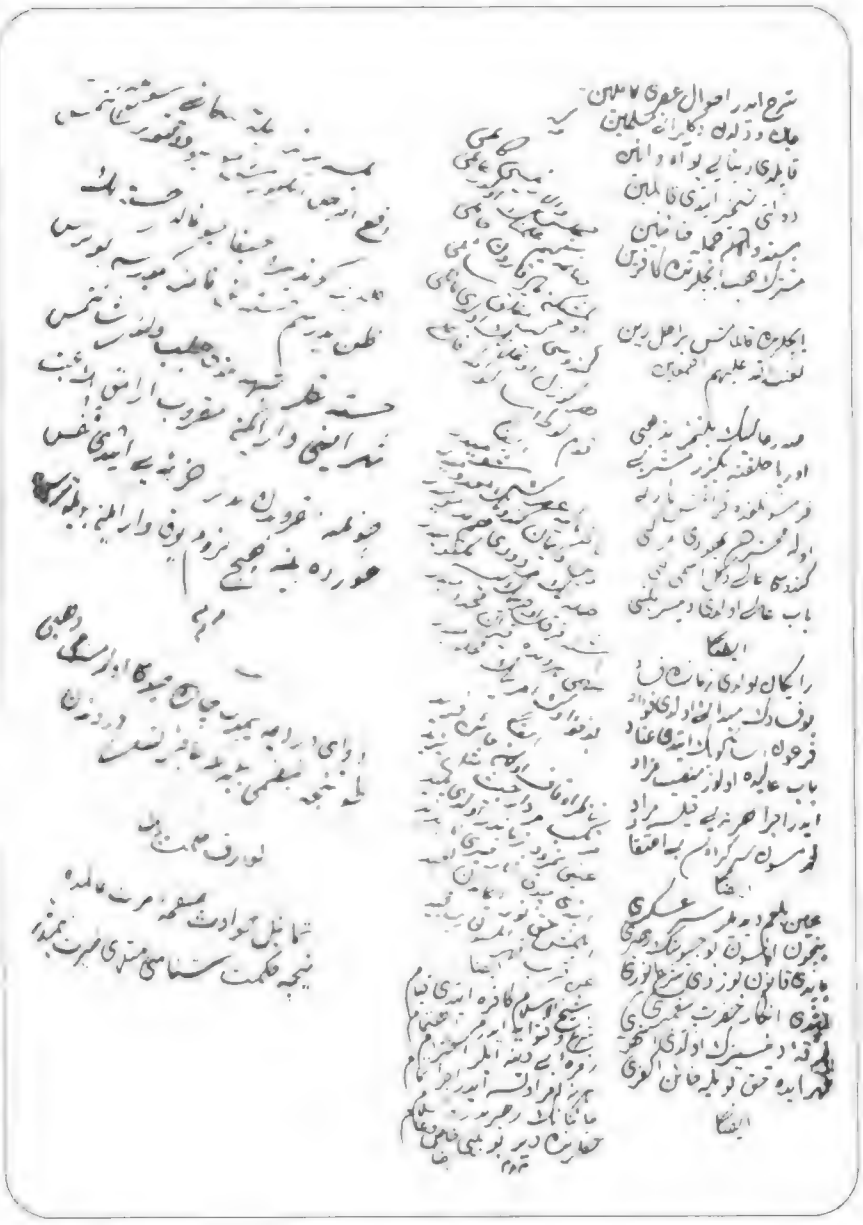

Mecmua-i Şükrü Efendi'*de Chantemesse ile ilgili beyitler (İbnül Emin Mahmud Kemal İnal Kütüphanesi No. 2893, 55b)*

Şâhâne Bakteriyoloji Muallimliği görevini kabul etmeyen Chantemesse'den ; bilgili,becerikli,yeni gelişmelere vakıf birini önermesi ve bu kişinin acele olarak Istanbul'a getirtilmesi kararlaştırılmıştı.[52]

Chantemesse'in tavsiyesi üzerine Paris'ten davet edilen Maurice Nicolle (1862-1932), 3 Kasım 1893'te İstanbul'a gelir. Böylece, Pasteur Enstitüsü'nde birlikte çalışan iki arkadaş İstanbul'da da bir araya gelir ve 8 Kasım'da Selimiye Kışlası'nı gezerler. Buradaki etüv makinesini yetersiz bularak Üsküdar Bimarhanesi'ndeki makinanın geçici olarak kışlaya gönderilmesini isterler.[53] İstanbul'da yaptığı incelemelerin sonuçlarını ve izlenimlerini her gün rapor eden Chantemesse'in raporlarındaki önerilerden hemen yapılabilecek olanlar için faaliyete geçiliyor, raporlarından birer nüsha da Sadarete gönderilerek ileri tarihte yapılacak olanlar dikkate alınıyordu. 30 Eylül tarihli raporunda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ıslaha ihtiyacı olduğunu dile getirmesi üzerine II.Abdülhamid, 2 Ekim'de kendisinden bu konuda ayrıntılı bir rapor düzenlemesini ister.[54] Ne yazık ki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde,Chantemesse'in verdiği bu raporu bulmak mümkün olmadı. Ancak Bâbıâli Evrak Odası tasnifinde Dahiliye Nezareti gelen evrakındaki 17 RA 1311/15 Eylül 1309 (2 Ekim 1893) tarihli evrak özetinde,Chantemesse tarafından verilen rapor münderecatının uygulanmasının irade gereği olduğu bildirilmektedir.[55] Sadrazam Cevad Paşa'nın, 12 Ocak 1894 tarih ve 2390 sayılı tezkeresinden de Chantemesse'in bu raporu üzerine hareket geçildiği anlaşılmaktadır. Önce, okulun bağlı olduğu, Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti'nin görüşüne başvurulmuştur. Gelen cevapta, Tıbbiye'nin ıslahata ihtiyacı olduğu fakat mevcut binaya yapılacak masraf asıl maksadı karşılamaya yetmeyeceğinden Haydarpaşa Askeri Hastanesi civarında geniş bir arazi üzerinde yeni bir binanın yapılmasının daha uygun olacağı bildirilir. Bunun üzerine önce bina ve müştemilatının tesisi ve inşaatın bitiminde de Avrupa'dan muallim getirtilmesi kararlaştırılır.[56]

Bunlar, Tıbbiye'nin 1903'te taşınacağı, Haydarpaşa'daki görkemli binanın yapımı için atılan ilk adımlardır. Burada dikkati çeken nokta, daha önce de zaman zaman hocaların bina yetersizliğini dile getirmelerin rağmen, ilgililerin Chantemesse'in uyarıları ile harekete geçmeleridir.

Chantemesse ayrıca, İstanbul'da bir bakteriyoloji laboratuvarı kurulması gereğini de bildirerek projesini

hazırlar.Bunun üzerine, Pasteurienne'ler tarafından kurulan ve dünyadaki 31 laboratuvarın üçüncüsü, Bakteriyolojihâne-i Şâhâne, faaliyete geçer, müdürlüğüne de Chantemesse'in önerdiği, Maurice Nicolle getirilir.[57] Hotel Royal'de konuk edilen,Altın İmtiyaz Madalyası ile ödüllendirilen Chantemesse'e, Paris'e dönerken 1500 Lira daha ihsan edilir.[58] İstanbul'da bulunduğu üç ay içinde çalışmaları halk arasında ilgiyle izlenen ünlü hijyenci, Şair Eşref'in hiciv oklarına da hedef olmuştur.

Eylese bir kez hastegâhı şöyle mess
Def'-i emrâz eylıyormış Mösyö Doktor Chantemesse
Geldiği günden beri hayfâ çoğaldı hastalık
Zannedersem hastalık kalmaz giderse bu teres
Hastalıklar şüphelendi celb olundu Chantemesse
Şehremini var iken mikrop aramak pek abes
Çünkü mikroptan bedter hazineyi etti kafes
Hurdebîne hiç lüzûm yok var iken böyle teres.[59]

İllet-i mâhudeye çâre bulmak mültemes
Mikrobu Rıdvan olunca ne halt eder Chantemesse

Yazarı bilinmeyen aşağıdaki beyit ise Eşref'e bir cevap niteliğindedir:

Tertemiz şapka ile gelmiş bu şehre Chantemesse
Rütbe-i bâlâ ile giydirdiler bir yağlı fes.[60]

Paris'e dönen Chantemesse,ertesi sene bu kolera salgını hakkında hazırladığı raporu yayımlamıştır.[61]

Chantemesse'in İstanbul'a İkinci Gelişi

2-8 Eylül 1894 tarihlerinde Budapeşte'de toplanan 8. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi delegeleri için İstanbul'a bir gezi düzenlenmişti. Delegeler, 9 Eylül'de,özel bir trenle İstanbul'a doğru yola çıkarlar ve Çatalca'da verilen molada Mutasarrıf Cevad Bey, misafirler arasında Chantemesse ve eşinin de bulunduğunu görünce durumu telgrafla İstanbul'a bildirir. 13 Eylül'de İstanbul'a gelen 96 kongre üyesi devlet görevlileri tarafından ağırlanarak kendilerine İstanbul'un ilgi çekici yerleri gezdirilir.

Chantemesse, İstanbul'da,arkadaşı Emile Roux'nun bu kongrede bilim dünyasına tanıttığı ve büyük ilgi gören difteri serumundan bir kutu getirerek II. Abdülhamid'e takdim eder. II. Abdülhamid, Chantemesse ile yaptığı görüşmeden sonra bilim dünyasına tanıtılmasının hemen ardından İstanbul'a getirilen bu serumun

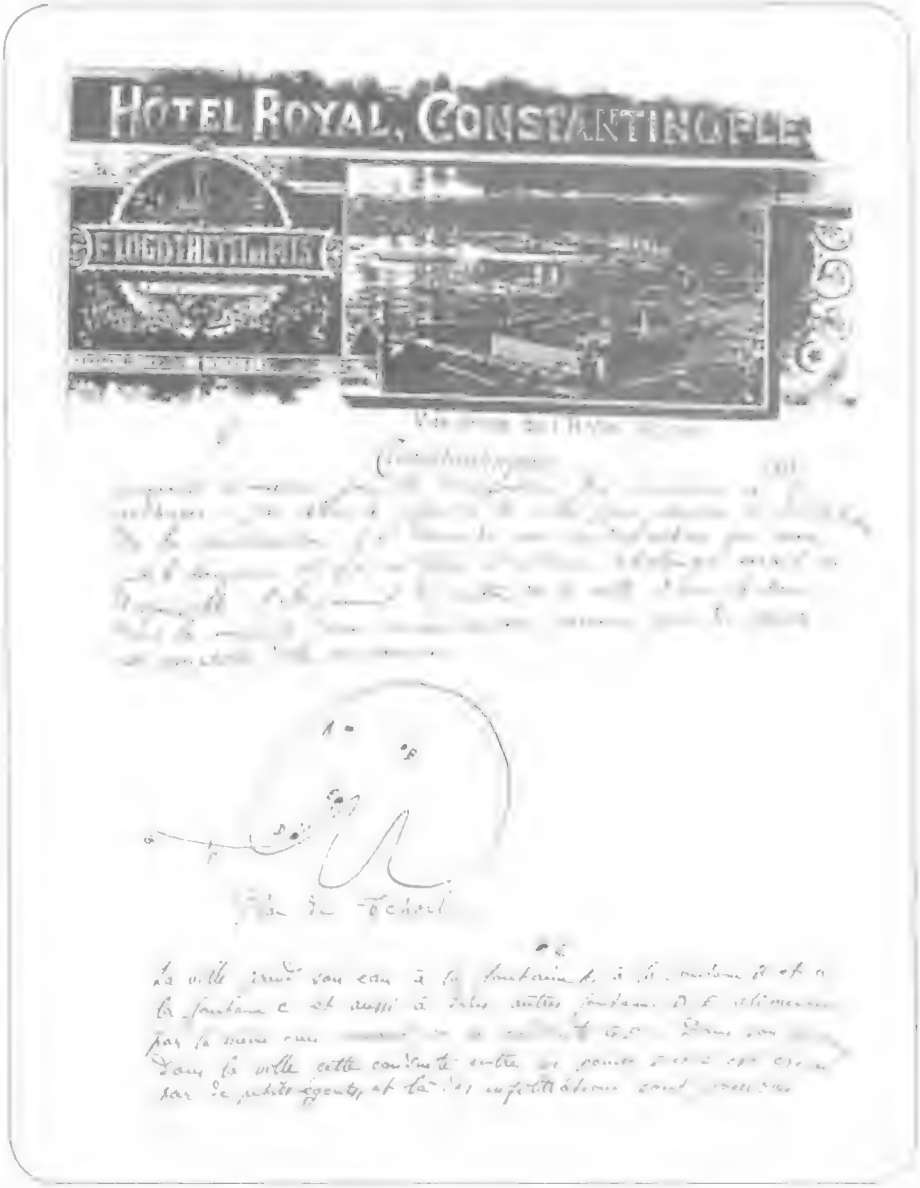

Chantesse'in Çorlu ile ilgili raporunda Çorlu'nun o günkü planı.

Dr. Chantemesse'in hastalığın [illegible] tayin etmekle görevlendirildiği irade.

rülmüştür ki bu Asya Kolerası belirtilerinden değildir. Yine orada kalan diğer bir işçi de bir kaç gün hasta yattıktan sonra Çorlu'da vefat etmiş ve bunda ilk işçinin belirtilerinden başka kusma da görülmüştür. Bu işçilerden ishal ve kusma ile hastalanan 3 kişi iyileşmiştir. Diğer işçiler sağlıklı olduklarını söylemekteyseler de gerçeği sakladıkları zannediliyor. Bu işçilerle görüşen ve tedavi eden hiç kimseye hastalık bulaşmamıştır.Yakalananlardan hiç birinde şimdi ishal olmadığı için bakteriyolojik muayene yapılamamış ve ölenlere otopsi yapılmamış olması hastalık hakkında kesin bir fikir beyanına engeldir

Hastalığın Asya Kolerası veya ondan başka bir bağırsak bozukluğu olup olmadığını tayin için kaza kaymakamı ve hekimler ile beraber tren istasyonu ve bu işçi grubunun çalışmakta olduğu 10 km uzaklıktaki köye gittim. Tren istasyonunda işçilerin çalıştıkları yerde bir işçinin ölümünden sonra gerekli dezenfeksiyon büyük bir ihtimam ile yapılmıştır. Orada karantina altında sağlıkları yolunda 3 kişi gördüm. Edirne'ye doğru 10 km uzaklıktakı Sanılar Köyü'nde halkın sağlığı yerindedir. Halk eskiden beri, suyunu bir kuyudan temin etmekte olup halk arasında uzun zamandan beri hiç bir hastalık görülmemiştir. Amelebaşı ile beraber işçilerin yatakları ve su içtikleri yerleri ziyaret ettim. İşçiler bundan önce Sanılar Köyü'nün kuyusundan su içtikleri sırada sağlıkları yolundaymış.

10-12 Eylül'den beri işçiler sularını Edirne yönüne akan bir çayın kenarındaki küçük ve kokuşmuş bir gölden almaya başlamışlar. Bu küçük gölden civar köylerin sürüleri de su içmektedir. Suyu karışık ve hayvan

Bakteriyolojihane-i Şâhâne'de üretilmesini ister.Bakteriyolojihâne-i Şâhâne Müdürü Dr.Nicolle serumun hazırlanışını öğrenmek üzere Paris'e gönderilir.Diğer taraftan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de de deneme çalışmaları başlar. 4 Aralık 1895 tarihinden itibaren yerli difteri serumu üretimine geçilir.[62]

17 Eylül'de İstanbul'dan ayrılan kongre delegelerinin arasında Chantemesse yoktur. Zira, Çorlu'da ,mahiyeti anlaşılamayan bir hastalıktan bir kaç işçinin ölmesi üzerine, bu hastalığı incelemek ve teşhis etmek üzere Çorlu'ya göndermiştir. Chantemesse Çorlu'daki incelemelerinin sonucunu,aşağıda sadeleştirip özetleyerek verdiğimiz 22 Eylül 1894 tarihli raporla Padişaha arzetmiştir.

"Perşembe günü Şehremaneti'nden görevlendirilen bir askeri hekim,Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Dr. Koçoni tarafından görevlendirilen Dr.Vitalis Efendi ile birlikte Çorlu'ya gittim. Nüfusu 10.000 kişiden ibaret olan Çorlu'nun sağlık durumu uzun zamandan beri yolundaymış.Demiryolunu onarmakta olan işçiler, her Cumartesi günü hafta sonunu geçirmek üzere Çorlu'ya gelmelerine rağmen bugüne kadar olağandışı bir şey olmamış.

15 Eylül Cumartesi günü 14 kişilik bir işçi grubundan 5'i Asya Kolerasına oldukça benzeyen belirtiler ile bir mide-bağırsak hastalığına tutuluyorlar.Tren istasyonu yakınındaki küçük bir evde oturan işçilerden biri Pazar ve Pazartesi günü şu belirtileri göstererek vefat etmiş; fıkdan-ı gasyan, ishal, karın ağrısı, adale kasılması ve vücutta soğuma. Ölmezden evvel üst organlarda ihtilâcât (kasılmalar) gö-

dışkılarıyla kirlenmiştir. Bu sudan çok miktarda içen işçiler 3-4 gün sonra mide-bağırsak bozuklukları göstermişlerdir.İçinde kolera mikrobu olup olmadığı Dr. Nicolle tarafından tayin edilmek üzere bu sudan örnek aldım. Diğer bir işçiden aldığım bilgiye göre,kendileri yabancı kişiler ile hiç görüşmedikleri gibi Edirne'den yahut diğer bir yerden çamaşır,eşya ve bunun gibi şeyler de almamıştır.Binaenaleyh hariçten veya civardan sirayet olduğunu söylemek benim için mümkün değildir.

İşçiler geldiğinden beri, Çorlu'da halk arasında vukuat görülmemiştir. Araştırma sonunda su içen işçilerde,bağırsak arazları görüldüğü,bulaşıcı ve gerçek Asya Kolerası mevcut olmadığı fikri en uygunudur. Fakat otopsi ile bakteriyolojik tetkik yapılmadıkça kesin bir görüş beyan etmek ihtiyata uygun olmaz. Oradaki suyun bakteriyolojik muayene neticesini ve hastalığın devam ve yayılmasını beklemek gerekir. Şurası muhakkaktır ki 7-8 gün içinde hastalığın yalnız kirli su içmiş olan işçiler arasında kalmış ve bunlardan Çorlu kasabasında hiç kimseye hastalık bulaşmamış olmasına nazaran hastalığın bağırsak bozukluğu olarak teşhisi zorunlu ve koleranın söz konusu olmaması tabiidir.İhtiyaten,sanki kolera varmış gibi ciddi sağlık tedbirleri tavsiye ettim.Kaymakamın tayin ettiği adamlar önünde bulaşık evleri bizzat dezenfekte ettim ve şüpheli vukuat olduğunda ne türlü dezenfeksiyon yapılacağını layıkıyla anlattıktan başka bu işçilerin tamamını tıbbi gözetime ve bence henüz tam şifa bulmamış olanları da kordon altına aldırdım.Kasabaya gelen eşyaya 10 gün karantina konmasını önerdim. Bu tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret etmek üzere Dr. Vitalis Efendi Çorlu'da kalmıştır. Eğer Çorlu'da kolera ortaya çıkacak olursa ne gibi tehlikeler başgösterebileceğini düşünerek kasabanın sağlık durumunu da tetkik edip evlerin dezenfeksiyonu hakkında gereken bilgi ve tavsiyeleri kaymakama verdim. Kasaba içindeki su yolları hakkında da inceleme yapmak maksadı ile şehrin planını tertip ve kolera zamanında lazım olacağından şüphe olmayan şu tadilatın yapılmasını istedim: şehrin ortasında bulunan ve mecrasına lağım rastgelmesi sebebiyle bulaşmaya müsait olan çeşmenin kaldırılması, şehir içindeki çeşmelerden ikisine gelen suyun mecrasında küçük lağımlar olduğu için orada sızma olabilir. Bu sırada pek ziyade ikdam ve gayreti görülmüş olan belediye tabibinin söylediğine göre geçen sene Çorlu'da görülen tifo esnasında sadece bu iki çeşmenin suyunu içenler hastalığa yakalanmıştır. Bu sebepten mecranın kapatılmasıyla çeşmenin diğer bir yere naklini istedim.

Sözün kısası Çorlu'da kolera yoktur ve benim için bir kaç gün daha beklemek ve bu müddet zarfında gerekli ihtiyati tedbirleri almak gerektiğinden fikrimi kaza kaymakamı Ahmed Nuri Bey ile dönüşümde Otel Royal'de görüştüğüm Dr. Koçoni'ye tebliğ ettim. Bundan başka Dr.Nicolle'ün yapacağı muayeneyi beklemek gerekir.Şahsıma ait dezenfeksiyon tedbirlerini tamamıyla yerine getirdim".[63]

Chantemesse'in bu tavsiyeleri üzerine Çorlu'nun ortasında bulunan Silahtarağa Çeşmesi kapatılır,diğer iki çeşmeye gelen su yoluna rastlayan lağımlar iptal edilir ve kasaba dışında belediyenin gelirleriyle uygun bir çeşme inşaasına başlanır,gerekli dezenfeksiyon uygulaması yapılır,hastaların giyecek ve eşyaları yakılarak evleri,bütün okullar ve gerekli görülen mekanlar dezenfekte edilir. Hastaların evleri kordona almarak bütün ihtiyaçları padişah tarafından karşılanır. Kasaba ile sınır köyleri ve komşu kazalara karşı kordon uygulanır.[64]

NOTLAR

1 Şehremini Rıdvan: **Kolera İstatistik Risalesi.** İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.8987, 43b.

2 Osman Nuri: **Abdülhamid-i Sani Devr-i Saltanatı,Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi.İstanbul** 1327,s.530.

3 Şehremini Rıdvan: a.g.e.,s.43b.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),İrade Şehremaneti,No:10 /8 RA 1311) ve ekleri.; "Tebligât-ı Resmiye", Sabah, No:1471 (9 RA 1311/7 Eylül 1309).: BOA,İrade Hususi, No:24 (3 RA 1311).

5 Pasteur'ün bu girişimi,kuduz aşısını keşfettiğinde II.Abdülhmid'in gönderdiği yüklü bağışa bir karşılık olmalıdır.O sıralarda Alman meslekdaşları ile kıyasıya bir rekabete girmiş olan Fransız hekimlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda etkinliklerinisürdürmeleri endişesi de gözardı edilmemelidir.

6 BOA,İrade Hususi, No:168 (28 S.1311) da bulunan bu ırade aynen şöyledır:
"Yıldız Sarây-ı Hümâyûn Başkıtâbet Dairesi 1730
İllet-i müstevliye kesb-i şiddet edip de kendi tedavihanesinden birinin vürûduna lüzûm görünürse Fransa / Devâir-i Sıhhiye Müfettiş Muavini Dr.Şantemes nam zatın hemen Dersaâdet'e azimet edebileceği Mösyö / Pastör tarafından beyan edılmış olduğunu hâvi Paris Sefaret-i Seniyyesi Müsteşarı Mısak Efendı Hazretlerinden / vârid olan 8 Eylül (18) 93 tarıhli telgrafnâme manzûr-ı âli buyrularak mumâileyh Mösyö Pastör tarafından / bu suretle ıbraz olunan eser-i hayırhâhi nezd-i âli-i hazret-i padişâhîde mûcib-i mahzûziyyet olduğunun kendısıne / tebşiriyle beraber mumâileyh Dr.Şahtemes'in dahi hemen Dersa âdet'e i'zâmı zımnında taraf-ı sâmi-i sadaretpenâhîlerınde / müsteşar-ı müşarünileyhe serıan teblıgat ıfası muktezâ-yı emr ü ferman-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfetpenâhî'den olmağla / ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyülemrındır.
28 Safer (1)311 / 28 Ağustos (1)309 Serkâtib-i Hazret-i Şehrıyârî Süreyya"

7 BOA, İrade Hususi, No:184 (30 S.1311).

8 BOA, Y.A.Hus.,No:280/57 (9.3.1311);İrade Hususi, No:79 (13 RA 1311); İrade Hususi, No:119 (14 RA 1311).

9 BOA,İrade Hususi,No: 98 (15 RA 1311); İrade Hususi, No:103 (16 RA 1311).

10 BOA, İrade Hususi, No:29 (17 RA 1311).

11 BOA,İrade Hususi, No:127 (19 RA 1311).

12 André Chantemesse:"L'épidémie cholérique de Constantinople en 1893",La Semaine Médicale, C.14, No:6 (27 Janvier 1894). s.41-43.; Anne Marie Moulin: "La médecine ottomane à l'heure pastorienne.Ruptures et continuités (1887-1908)", In: Louis Durant-François Georgen:Urbanisme à Constantinople au 19 e Siecle. Henüz basılmamış olan bu çalışmasının fotokopisini gönderen Anne Marie Moulin'e teşekkür ederim.

13 BOA, Y.A. Hus., No:281/56 (23 RA 1311).; André Chantemesse: Titres et Travaux, 1897, s.96.

14 André Chantemesse: "L'épidémie cholérique de Constantınople en 1893", La Semaine Médicale, C.14, No:6 (27 Janvier 1894), s.41-43.

15 André Chantemesse:Titres et Travaux. 1897, s.97-98.

16 BOA, İrade Hususi, No:10 (1 R.1311) ve eki.

17 BOA, İrade Hususi, No:1 (1 RA 1311).

18 Osman Nuri **Mecelle-i Umûr-ı Belediye.İstanbul** 1331, C.4, s.119-121.

19 "Tebligat-ı Resmiye", **Sabah**, No:1483 (19 Eylül 1309/1Teşrınievvel 1893); André Chantemesse: Titres et Travaux.1897, s.99.

20 İbid.,s.104,107-108.;BOA,BEO,92.3.41 numaralı Dahiliye Nezareti Evrak Defteri,28 S.1311/28 Ağustos 1309 tarihli evrak özeti. ;Besim Ömer:" Cülûs-ı meyâmin-ı me'nûs-Hazret-i Hilafetpenâhiden ber Memâlik-Şâhânede vuku [illegible] c Sene [illegible]

[illegible] 685.27.3 numaralı defterdeki.16 [illegible] 1309 tarihli evrak ozeti.

22 BOA,BEO 685.27.3 numaralı defterdeki.27 S.1311 25 Eylül 1309 tarihli evrak özet

23 BOA.İrade Şehremaneti.No:7 (17 C. 1311) ve ekleri.; Osman Nuri: a.g.e., s.193.195-196.

24 Osman Nuri : a.g.e., s.196.

25 BOA,Y.A.Hus. No :286/70 (9.6.1311).

26 Osman Nuri: a.g.e., s.193.

27 BOA, BEO, 93.3.42 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defteri,

28 Teşrinisâni 1309 tarihli evrak özeti.; Saâdi Nâzım : "Bakteriyolohanenin Kuruluşuna Dair", Pratik Doktor,No:1(1953) den ayrı baskı,s.4-7.

28 BOA, İrade Hususi, No:60 (12R.1311).; MV, No:77/40.; MV, No:79/96.; MV, No:80/86.

29 BOA, MV ,No:77/52.

30 BOA, BEO, 92.3.42 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defteri, 15 Kânunusâni 1309 tarihli evrak özeti.

31 BOA, BEO, 92.3.42 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defteri, 9 Kânunuevvel 1309 ve 9 Nisan 1310 tarihli evrak özetleri.; İrade Hususi,No:54 (16 CA. 1310).; MV, No:79/45.

32 BOA, BEO, 93.3.42 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defteri, 18 Kânunuevvel 1309 ve 4 C.1312/21 Teşrınısâni 1310 tarihli evrak özetleri.; İrade Maliye, No:18 (25 Z.1311).; MV,No:80/86.; MV, No:80/118.

33 BOA,MV,No:80/68.

34 BOA, BEO, 92.3.41 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defteri, 4 R. 1313/16 Eylül 1311.; MV ,No:79/45.; MV,No:79/96.; MV, No:83/58.

35 BOA, BEO, 92.3.41 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defteri, 29 Şaban 1311/22 Şubat 1309 tarihli evrak özeti.

36 BOA, MV, No:82/29.

37 BOA, İrade Hususi, No:50 (11 R.1311).; BEO. 92.3.41 numaralı Dahiliye Nezaretı Gelen Evrak Defteri, 21 RA 1311/19 Eylül 1309 tarihli evrak özeti.

38 BOA, İrade Hususi, No:51 (12 R.1311).

39 BOA, Y.Mtv., No:99/2. ve No:102/54.

40 BOA, İrade Evkaf, No:12 (29 R.1312).

41 BOA, İrade Evkaf, No:5 (7 C.1312).

42 BOA, İrade Evkaf, No:12 (21 B.1312).

43 BOA, İrade Evkaf, No:6 (5 B 1313).: No:12 (28 CA 1312).

44 BOA, İrade Evkaf, No:13 (30 CA 1312).

45 BOA, İrade Evkaf, No:15 (29 L.1312).: No:17 9 R 1312).: No:9 (13 CA 1314)

47 BOA, İrade Evkaf, No:2 (5 Z.1313).

48 Saadi Nazım Nirven: A.g.m., s.7.

49 Tıbbiye'de verdiği konferans yayınlanmıştır. Bkz Chantemesse:" Le Cholera de Constantinople", Revue Médico- Pharmaceutique, C.6, No:11 (30 Novembre 1893), s.146-149. :Ekrem Kadri Unat **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji.** İstanbul 1970, s.37.

50 BOA, BEO, 92.3.41 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defterindeki 23 R.1311/21 Eylül 1309 ve 22 R.1311/2.0 Teşrinievvel 1309 tarihli evrak özetleri ile BEO, 685.27.3 numaralı defterdeki 18 Eylül 1309 tarihli evrak özeti.

51 BOA,Y.A.Hus.No:283/73 (26 R.1311); BEO, 92.3.41 numaralı Dahiliye Nezareti Gelen Evrak Defterindeki,28 R.1311/26 Teşrinievvel 1309 tarihli evrak özeti.

52 BOA, İrade Hususi, No:118 (17 RA 1311).; Ekrem Kadri Unat: A.g.e., s.38.

53 BOA, İrade Hususi, No:116 (28 R.1311) zuhur etmemiş irade özeti.

54 BOA, İrade Hususi, No:132 (21 RA 1311).

55 BOA, BEO, No:92.3.41.

56 BOA, Y.A.Hus., No:288/17 (4.7.1311).

57 Rıza Tahsın **Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye,**Birinci Kitap. İstanbul 1328, s.94.; Ekrem Kadri Unat: a.g.e., s.37-49. Pasteurienne'lerce açılan ilk bakteriyoloji laboratuvarı 1891 de Saygon'da, ikincisi de 1892 de Rio de Janeıro'da kurulmuştur.Dördüncüsü de Tunus'takidır.Bkz.Louis Chambon : "Maurice Nicolle (1862- 1932), massager de la doctrine pasteurienne en Turquie", basılmamış makale. Bu makaleyi gönderen Anne Marie Moulin'e teşekkür ederim.

58 BOA, BEO, 92.341 numaralı Dahiliye Nezareti Evrak Defteri'nde, 22 R.1311/20 Teşrinievvel 1309 ve 28 R. 1311/26 Teşrinievvel 1309 tarihli evrak özetleri.; "Notes du Jour",The Oriental Advertıser Le Moniteur Oriental, November 13, 1893 (5 Cemaziyelevvel 1893), s.3.; Revue Medico-Pharmaceutique,C.6,No:12 (31 Décembre 1893), s.171.

59 Mecmua i Şükrü Efendi.İbnülemin Mahmud Kemal İnal Kütüphanesi, No:2893, 55b.

60 Osman Nuri **İstanbul Şehremînleri.** İstanbul 1927,s.180- 192.; Süheyl Ünver: **Tıp Tarihimiz Yıllığı.** İstanbul 1966,s.59.

61 "L'épidémie cholérique de Constantınople en 1893", La Semaine Médicale, C.14, No:6 (27 Janvier 1894),s.41-43. Bu makalenın sonunda Chantemesse'in ünvanı "Mösyö Pasteur tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen Sağlık Hizmetleri Genel Müfettiş Yardımcısı" olarak yer almaktadır. Bu yazı İstanbul'da da yayınlanmıştır: Gazette Médicale d'Orient, C.38, No:22-24 (1894), s.282-289.

62 Nuran Yıldırım:" 1894 Yılında Peşte'de Toplanan VIII.Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi'nin Tıp Tarihimizdeki Yeri", III.Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Özetleri.İstanbul 1993, s.46 47.

63 BOA, İrade, Hususi, No:70 (23 RA 1312) Eki.

64 BOA, Y.A.Hus., No:309/73 deki Sadrazam Cevad'ın 26 RA 1311 tarih ve 1177 sayılı arz tezkeresi.

KAYNAKLAR

"Désinfection des matières écales des mlades atteints de fièvre typhoide et de dysenterie au moyen du lait de chaux par MM.Richard et Chantemesse",**Revue Médico-Pharmaceutique**, C.2, No:12 (31 Decembre 1889),s.192.

André Chantemesse:"Le Cholera de Constantinople", Revue Médico-Pharmaceutique, C.6, No:11 (30 Novembre 1893), s.146-149.

André Chantemesse"L'épidémie cholérique de Constantinople en 1893", **La Semaine Médicale**, C.14, No:6 (27 Janvier 1894), s.41-43.

Mehmed Arıf "Doktor Şantemes'in Raporu", **Vekâyi-i Tıbbiye,** No:19 (26 Cemaziyelâhır 1313/1 Kânunuevvel 1311),s.3266-3272.

André Chantemesse: Titres et Travaux.1897.

Besim Ömer: "Kara Hummanın Masl ile Tedavisi",**Nevsâl-i Aflyet,** C.3 (İstanbul 1320), s.604-610.

Ch.Dopter ve E.Sacquépée **Précis de Bactériologie.** Paris 1927, s.580.

H.Fielding Garrison **An Introduction of the History of Medicine.** Philadelphia and London (1929), s.577, 720, 860.

Découvertes Médicales. (Paris) 1933, s.22.

"Chantemesse,André" (1851-1919)", **Türk Ansiklopedisi,** C.10 (Ankara 1960), s.349.

Atilla ve Hunlar Macar mı, Türk mü?

CEMİL ÖZTÜRK

Günümüz Macar yazarlarından Szigethy Gábor, ünlü edebiyatçı yurttaşı İllyés Gyula'nın (1902-1983) kitaplarından birine yazdığı önsözde, "Tuna-Tisa ırmakları boyunca, bin yıldır akraba aramayı sürdürüyoruz. Soyundan geldiğimizi sezinlediğimiz –Tanrı kırbacı– Atilla, kendisini onun ulusundan sayan her Macar'ın yüreğini titretiyor. Yazık ki bu güzel hayali bilim doğrulayamadı."[1] kapsamında yakınır.

İllyés Gyula, Hunlardan miras kalıp Macarcada yaşatıldığını öne sürdüğü sözcüklerden teknö: tekne, tükrö: ayna, gyüszü: yüksük, balta: balta benzeri, dil anısı örnekleri verip, Atilla'nın 450 yıllarına doğru, pek çok göçebe ulusu birleştirmesindeki başarıya değiniyor. Bu sırada, "Acaba Macarlar güneye çekilmişken, Atilla'nın Avrupa seferine katılıp da mı şimdiki Macaristan'a geldiler? diye soruyor.

Yapılan bilimsel incelemelerden çıkan sonuca göre, Macarların Ârpád kolu, Hun soylu olup, Ârpád'ın kendisi de Atilla ailesinin bir uzantısıdır.

Atilla ölünce, Hunlar yalnız Avrupa'dan değil, Asya'dan da silindiler. Sanki yer yarıldı da altına geçtiler. Bu denli büyük bir ulus, adını yaşatacak takipçiler bırakmadan yok olabilir miydi? Nitekim Atilla'nın mirasını izleyen Prens Kurt, 619-678 yılları arasında Bizans'a gidip vaftiz olmuş; imparatorla anlaşarak, halkının Tuna-Tisa arasındaki topraklara ilişkin hakkını geri almaya çalışmıştır.[2]

Değinilen kitabında, "Henüz belgelerle kanıtlanamamış olsa da Atilla ve Hunlar, Macarların atalarıdır" inancını açıklayan İllyés Gyula'ya karşın, bir başka Macar araştırmacı yazarı, ünlü Németh Gyula (1890-1976) yalnız kendi düşüncelerinden değil, karşıtları da işin içinde olmak üzere, başkalarından da söz eder: "Macar biliminin kimi seçkinleri, Atilla ve Hunlarının biz Macarların ataları oldukları görüşüne karşıdır. Onlara göre, Hunlarla Macarlar arasında herhangi bir ilişki yoktur ve bu birkaç bilginin yakıştırmasıdır. Ancak halktaki ulusal bilinç oluşumu, önemli ölçüde tarihten kaynaklanan bilgilerle beslenir; ama bunların çoğu yanılgıların ürünüdür. Macar halkının belleğindeki, bin yıllık Hun akrabalığı değerlendirmesi bu türden olup, kanıtlanabileceği kuşkuludur. Hayal kurmaya uygun düşen çekiciliğiyle Atilla'yı sahiplenirsek, düşmanlarımızın bizi barbar kökenli saymalarına yol açmış oluruz. Dolayısıyla bu nedenle bile bırakılması gerekir.

Bir Macar çocuğu, eskiçağ efsaneleriyle birlikte Hunlarınkini de öğrenir. Yaşamı boyunca dünya görüşünde, siyasal konuların tartışılmasında bunları göz önünde tutar. Ancak batılı uluslar Hunlarla barbarlığı özdeşleştirmişlerdir.

Fransızların resimli Larousse ansiklopedisine göre, kısrak sütü içip terkilerinin altına yerleştirerek yumuşattıkları etlerle beslenen Hunlar, inanılmaz ölçülerde yabanıl insanlardı. İki ayaklı hayvanlara benzeyen Hunların ahlak düzeyleri çok düşüktü. Hükümdarları Atilla'nın atının ayak bastığı yerde ot bitmediği söylenir."[3]

Németh'in kitabındaki makaleler-

1 İllyés Gyula, **Ki a magyar/Macar kimdir?**, Budapeşte, 1982, s. 3.

2 İllyés Gyula, **a.g.e.**, s. 19,22

3 Németh Gyula, **Attila és Hunjai/Atilla ve Hunları**, Budapeşte, 1986, s. 8-9.

den birini yazan Eckhardt Sándor (1890-1969) ise, "Eğer bir Macar, Avrupalı birine ülkesini olumlu tanıtmak isterse, Atilla'nın dedesi olduğunu söyleyip övünmemelidir. Gerçek değilse bile onun olumsuz tasvirleri belleklerde öylesine kök salmıştır ki bu kanıyı yapılacak hiçbir propaganda değiştiremez"[4] görüşünü savunur.

Ancak bilginlerinin Macar halkına yaptığı bu öğüt ve uyarılar boşunadır. Çünkü Avrupa dillerinin pek çoğunda ülkenin, ulusun ve dilinin adı Hun sözcüğünden türemedir: Hungary, Hongrie, Ungar vb. gibi. Dolayısıyla Macarlarla ilişkisi olan Batılılar –Hunlar konusunda bilgileri varsa– ister istemez onlara Hun soylu Orta-Avrupalılar diye bakıp, geçmişin doğruluğu kuşkulu hesabını sorabilirler.

Seçkin Macar bilgini Vámbéry Ármin (1832-1913) "Ugorların Macaristan'da yerleşmeleri M.S. IX. yüzyılda Árpád zamanında değil, Atilla zamanındaki Türk egemenliğinden başlayarak V. ve VI. yüzyıllarda gerçekleşti. Bunun için Macarlık oluşumunun başlangıç tarihini Hun ve Avar dönemlerine indirgedik. Ugor-Altay uluslarından kopan topluluklar, Atilla'dan sonra Pannoniya'da bir bakıma başka uluslarla kuşatıldıklarından eski yurtlarına dönememiş, aralarındaki ortak kültür değerlerinin çokluğu, birbirleriyle karışıp kaynaşmayı gerektirmiştir. Bunlardan sonra özellikle de Cengiz'in kovaladığı Ural-Altaylılar bile pek de yabancılık çekmeden yerleşiklerle kaynaşmış, gittikçe çoğalıp güçlenerek Macaristan'ı ve Macarlığı oluşturmuşlardır."[5]

Vambéry'nin de etkisiyle Macaristan'da Atilla'ya ilgi arttıkça resimleri yapılıp heykelleri yontulmuştur. Bilimsel araştırmalarla atbaşı giden şiir, tiyatro, roman türü içinde ünlü kahramana çokça yer verilmiştir. Gardonyi Géza (1863-1922) Priskos'tan kalan bilgiler kapsamında, Bizans elçilik heyetinin İstanbul'dan yola çıkışından Hungariya'ya varışı, Hunların Avrupa seferi, Atilla'nın ölümünden gömülme töreni sonuna değin geçen olayları ele alarak, sözde yine Priskos'un uşağı Zeta'nın ağzından anlattığı öykülerle "Anlaşılamayan İnsan" adında, değerli bir roman yazmıştır.[6]

Gardonyi'nin görüp gösterdiği gibi, Atilla anlaşılıp anlatılamamıştır. Her şeyden önce elde yeterince belge ve bilgi yoktur. Biricik kaynak eserden kalanları da sonuçta, düşman bir komşu ülkenin elçilik heyeti üyesi yazmıştır. Ot için yer değiştiren, savaşan, büyük hayvan varlığına bağlı göçebelerin başbuğunun "Atının bastığı yerde ot bitmemesi" nitelemesinin ne anlama geldiği aydınlık değildir. Kötülüğün her türünü bulup, bilip uygulayan ortaçağ Avrupalısı "Tanrının kırbacı" suçlamasını niçin yapmıştır?

Atilla'yı oldukça iyi yorumlayan Vess Roberts, onu iki aşamada ele alır; 1. Roma saraylarında yaşayıp, görüp öğrendikleri; 2. Yurduna döndükten sonra yapıp ettikleri. Sonradan zalimlerin dersini vermek için Hunları birleştirmek, güçlü bir elin kavradığı Tanrısal kılıcın kazandırdıklarını ince bir siyasetle çoğaltmak. Dünya hakimiyetini düşlerken hırslı, atak; yeri gelince ve gerekince de ustaca çekilebilmek.

Roma'yı bağışlaması, aynı kenti hiçbir şeye aldırmadan yerle bir eden Almanlar, İspanyollar, Belizar ve Genserich'den daha insancıl olduğunu gösterir. Ne Sezar ne de Büyük İskender onun niteliklerine sahip değildir.[7]

Sanat yapıtlarının da katkısıyla 1900'lü yıllarda Macaristan'da Atilla yeterince tanınıp benimsenmiş olmalı ki anneler oğullarına adını vermeye başlar. Bunlar arasında József Attila (1905-1937) ünlü bir şairdir. Sanatçılar ve sıradan Macar erkekleri arasında pek çok Atilla adlı kişi şimdi de vardır. Ancak bunlar onun Macarlığını kanıtlamaya yetmemektedir.

Atilla ve Hunlarıyla ilgili bilgiler bırakan Priskos Rhétor, Bizans üst düzey devlet görevlisi Maximianos'un yardımcısı konumunda M.S. 448/49 yıllarında gönderilen elçilik heyetiyle Atilla'nın yurduna vardığında geçen olayları, görüp işittiklerini, bilgileri, belgeleri, komutanların bildirilerini de ekleyerek, sekiz deftere yazmışsa da bunların çoğu kaybolmuş, bugüne ancak kırıntıları ulaşmıştır.

Historia Byzantiaké kai ta kat Attélan diye bilinen kaynak kitapta en eski olay 433/34, sonuncusu da 472 yılında geçmektedir.[8] Atilla ve Hunlarıyla ilgili, sonradan tüm söylenen ve yazılanlar bu kaynaktan derlenenlerle sınırlı kaldığından, konuyu aydınlatmak için yeterli olmamıştır.

Macarlar, Atilla ve Hunların ataları olup olmadığını tartışırlarken, bizim yakada onların Türklüğünden kuşku dahi duyulmamıştır. Türkiye'de Atilla'ya ilişkin ilk toplu bilgi verenlerden Şemseddin Sami (1850-1904) Türklüğünü sözkonusu etmeksizin; "Ortaçağın vahşi kavimlerinden Hunların reisi, gayet zalim ve

4 Németh Gyula, **a.g.e.**, s. 166.

5 Vámbéry Ármin, **A magyarsâg keletkezése és gyarapodâsa/Macarlığın Doğuşu ve Büyümesi**, Budapeşte, 1984, s. 50, 50, 135.

6 Gardonyi Géza, **Tanrının Kırbacı Attila**, Çev. F. Zeki Döker, İstanbul, 1974.

7 Vess Roberts, **Hun İmparatoru Attila'nın Liderlik Sırları**, Çev. Yakut Eren, İstanbul, 1989, s. 30.

8 Hajdú P. - Kristó - Taş A., **Bezevetés a magyar östörténet kutatâsânak forrâsaiba / Eski Macar Tarih Kaynaklarını Araştırmaya Yöneliş**, Budapeşte, 1976, 1:2, s. 134.

Moğolistan'da Hünis nehri kıyısında sınır bölgesinde bir Türk anıtı.

hunhar, Allah'ın gazabı lakabıyla şöhret bulmuş, 441 tarihinde Pannoniya'da yerleşen Hunlarıyla, Bizans'ı cizyeye bağlayıp 500 bin askerle Galya'ya dek ilerlemişse de Champagne'da birleşik Roma ordularını yenememiş, o yıl İtalya'ya girip yağmaladığı sırada, Papa kendisini kandırınca Roma'yı bağışlayıp imparator III. Valentin'den cizye almakla yetinmiştir. Yurduna döndüğünde yeni bir sefere hazırlanırken, aşırı yiyip içmekten dolayı 453 yılında ölmüştür"[9] kapsamında değinir.

Mizancı Murat (1854-1917) Doksan üç savaşının ardından ortaya çıkan durumu değerlendirirken; "... Cengiz ve Atilla'dan beri görülmemiş vahşi tecavüzler makamında alemin matbuatını işgal ediyordu" tarzında Türk ordusunun Rumeli'deki eylemlerine Batı basınının haksız saldırısını eleştirmek için Atilla adını anar.[10]

Türk okurlarına Atilla'yı tanıtıp ilgilendirtmede öncülük eden Ziya Gökalp, 1911 yılında yazdığı "Turan ve Türklük" şiirlerinde ünlü başbuğu anımsatmayı, amacına uygun bulur.[11]

Sahifelerde değil çünkü Atilla, Cengiz,
Zaferle ırkını tevhîd eden bu nasiyeler,
O tozlu çerçevede, o iftira-âmiz,
Muhit içinde görünmekte kirli, şerm-ende
Fakat şerefle nümâyân Sezar ve İskender!
Türklük'te ise;
Kimlerdendir unutma büyük
İbni Sînâ'lar,
Kimlerdendir unutma kahraman
Atillâ'lar...

Ele aldığı konuyu derinleştirip bir sonuca götürmeden bırakmayan Gökalp 1912'de, "Cenk Türküsü" şiirinin nakarat dizesinde, "Atilla'nın oğlusun sen unutma!" uyarısında bulunduktan sonra, Atilla marşını yazar:[12]

Ey Avrupa bu beladan
Sen nereye kaçacaksın?
Bir ikinci Atilla'dan
Çok gözyaşı saçacaksın.

Emperyalizmin azgın saldırganları Avrupalılara karşı, yine onlardan edindiği bilgiler doğrultusunda, Atilla'yı bir korkutma aracı gibi anımsatan Ziya Gökalp'a Halide Edip Adıvar da katılır: "Ey yeni Turan, sevgili ülke, söyle sana yol nerede?" ünlü deyişinin yer aldığı "Yeni Turan", 1912 yıllarının getirdiği yıkımlarla umutsuzlaşmış, az sayıdaki –Türkleşmiş Türk– aydınının yüreğine su ser-

9 Şemseddin Saemi, **Kamusü'l-Alam**, İstanbul, 1306, c. 1, s. 35.

10 Birol Emil, **Mizancı Murad Bey**, İstanbul. 1979, s. 610.

11 Kenan Akyüz, **Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi**, Ankara, 1958, s. 650.

12 Mehmet Kaplan, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, İstanbul, 1976. s. 530.

pen bir amaç romanıdır. Kişilerden biri olan Oğuz, destansı Kağanın adını çağrıştırırken, herhalde yine yabancı bir yazardan, salt olumsuz yanlarıyla öğrenilen Atilla da unutulmaz: "Ayak bastığı yerlerde ot bitirmeyecek kadar yıkıp geçen ilk atalarımız Atila'lar, Cengiz ve Hulâgû'lardan pek başka bir hamurdan önümüze birkaç avuç Türk çıkıyor.[13]

Mehmet Emin, önce "Ey Türk Uyan" şiirinin bir dizesinde: "Atilla'lar, Cengiz'ler, Timurlenk'ler, Yavuz'lar –Senin geniş göğsünü kabarttıran ecdadın" ardından, "Mustafa Kemal"de "Bir yeni Atilla türküsü çağır" önerisiyle ünlü kahramana yönelişlerde etkili olur.[14]

Macarlardan biraz geç başlatılan bu ilgilendirmeler, Türkiye'de de Atilla adlı erkekleri ortaya çıkartır. Osman Atilla (1922-1978), Atilla Ilhan (doğ. 1925) benzeri edebiyattaki ünlülerden başka, pek çok kişi bu adı taşımaya başlar.

1931'de Peyami Safa, Priskos'tan başka Jordanes (VI. yüzyıl ortaları) ve A. Thierry (1795-1850) benzeri kaynaklarını belirterek, "Atilla" başlıklı, belgesel nitelikteki romanını yazar. Kitapta, ünlü hükümdarın yaşamını etkileyen Greka, Onory, İldiko adlı kadınlara öncelik verilmekle birlikte, Atilla ve yönetimine Bizans elçilik heyeti üyelerinin gözleriyle bakılmaya çalışılır. "Atilla bir insan değil, bir timsal, esatirî bir remz ve insanlara, bilhassa Romalılara Allah'ın belasıdır."[15]

Bilinen tarihsel gerçeklere az çok uyularak yazıldığı gibi, Atilla ve Hunlara olumsuz bakmayan; hatta Roma ile Bizans'ı "Kokuşmuş" diye niteleyen, Marcel Brion'un "Attila" adlı kitabı yine 1931 yılında Türkçeye çevrilmiştir.[16] Yabancı dil bilmeyen Türk okurların, Atilla ve Hunlar konusunda ayrıntıları öğrenebildikleri ilk kitaplardan biri budur.

Atilla'yla Hunları bir başvuru kitabı kapsamında, ilk ele alan Türk yazarı Hüseyin Namık'tır. "Avrupa'da Hunlar, Attila, Bizans Sefaret Heyeti, Attila'nın Sarayı, Garp Seferi, İtalya Seferi, Attila'nın Ölümü, Efsanelerde Attila, Avarlar, Macarlar" başlıklarıyla bölümlere ayrılan "Attila ve Oğulları", Németh Gyula'nın 1940 yılında Macaristan'da yayınlayıp, 1962'de Ş. Baştav'ın dilimize çevirdiği ünlü eserden önce, Türkçedeki kitapların en iyisi denebilir.[17] Re-

Moğolistan'da Hünis nehri vadisinde Ortin Patak deresi kenarında bir Türk anıtı.

13 Halide Edip Adıvar, **Yeni Turan**, İstanbul, 1982, s. 32.

14 Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Diğerleri, **Atatürk Devri Türk Edebiyatı I**, KB., s. 68.

15 Peyami Safa, **Atilâ**, İstanbul 1931, s. 3.

16 Marcel Brion, **Attila**, İstanbul, 1931.

17 Hüseyin Namık, **Attila ve Oğulları**, İstanbul, 1933.

şat Ekrem'in çocuklara yönelik "Atilla ve Hunlar" adlı küçük kitabı da 1933'te H.Namık'tan etkilenilerek yazılmış olsa gerektir.[18]

Bilgilendirici yapıtların artması, Atilla hakkında daha çok sanat veriminin ortaya konulması sonucunu doğurmuş, örneğin Behçet Kemal Çağlar, üç perdelik manzum "Atilla" piyesini yazmıştır:

Asırlardan sonra eğer varsanız;
Sezar'ın hafidiyiz diye sayıklarsanız
Unutmayın: Türktedir en coşkunu
al kanın;
Unutmayın Türkler de torunu
Attila'nın.

Destansı duygularını gür sesiyle bütünleştiren şair, "Atilla'nın doğuşunu tarih mebdei alıyorum" demektedir.[19] Bunlar gibi Mustafa K.Ergenekon'dan Vasfi Mahir'e değin pek çok şair ve yazarımız Atilla konusunda kalem oynatmışlarsa da hiçbiri Atilla ve Hunların kimliklerini aydınlatmaya yönelik değildir. 375 yılında Ammianus Marcellinus, 468'de Sidonius Apollinaris'te yer aldığı belirtilen, "Tıknaz gövdeli, küt yayvan burunlu, yaşlılıkta bile sakalsız ve her türlü insan güzelliğinden yoksun biçimsiz, kara yüzlü, çukura kaçmış, kısık iki nokta gibi duran gözler... Gururlarından olsa gerek, boyunları dik ve kaslıdır" gibi çirkin Hun tasvirini V.Péter abartır ve sık sık vurgulayarak, Türklerde böyle özellikler bulunduğunu kanıtlamaya çalışır. Bunda yazarın geçmişte, Macaristan'daki Osmanlı yönetimine duyduğu öfke yanında; Macarların dışındaki Avrupalılara "Hunlar Türk'müş" dedirterek, onların kendilerine olumsuz davranmasını engelleme çabası sezilmektedir.[20]

Oysa Váczi'den önce yurttaşı Vámbery'nin başa Latincesini yazıp Macarca yorumladığı metinde, Türk sözü geçmemekte, "Hunların, Türkler ve Tatarlar gibi atlı bir ulus olduğuna inanabiliriz"[21] denilmekle yetinilmektedir. Büyük Hun ittifakı içinde "Düşmanlar korksun" diye belli sayıda askerin çirkinleştirilmesinin sözkonusu olduğu bu durum, acaba tüm Hunları kapsıyor muydu?

Atilla'yla ilgili yapılan çalışmalarda, bir sonuca götürülemeyen konulardan biri de ünlü hükümdarın adının hangi dilden olduğudur. Bütün göçebeler gibi, Hunlar'ın da biniti, silahı, yiyip içeceği, giyim kuşamı; neredeyse yatağı, kısaca her şeyi "at" idi. Diğer yandan daha geç zaman soylu kişi adlarından İlteriş, İlbilge gibi sözcüklerdeki il "ülke, il, devletin koruyucu perisi" olarak önem verilen bir kavramdır.

Bir de Hunlarda "Ay" en saygın Tanrıydı. Öyleyse, birer heceli bu üç Türkçe sözcük birleştirilerek, 400'lü yılların başında doğan prense at-il-ay > Atilay adı verilmişken, özenli söylenmeyen sondaki "y" zamanla unutulmuş denebilirse de Atilla'nın rehinelik sürecinde, Roma'da, Latincedeki ses özellikleri ve kişi adlarının etkisiyle de değişmeler olmuş olabilir. Sulla (M.Ö. 138-78) ile Caracalla (188-227) adlarına benzetmelerle Atilay > Atilla'ya dönüşmüş, hükümdarlığı zamanında kaynaklara t ya da l ünlülerinden biri ikizleştirilerek yazılmıştır.

Omeljan Pritsak (doğ. Ukrayna 1919) 1956 yılına dek, Atilla adıyla ilgili ne yazılmışsa ele almıştır. Ona göre, "J. Hammer Purgstall ile Vambéry, Atilla sözcüğünü Volga ırmağının eski adı İdil ile ilgili bulurlarsa da dilbilim bakımından kanıtlayamazlar. İlk bakışta sözcük, Gotik atta "ata, baba" köke, küçültme hal eki-ila eklenerek Atitila "atacık, babacık, sevimli büyük ağabey" yapılmış sanılabilir; ama o zaman da, "Yabancı bir akıncı Hun'a niçin Gotça ad konulsun?" sorusu sorulur. Attil+a biçiminin ise dilbilgisinde adı yoktur.

Bu durumda sözcüğü Volga'nın Altay Türkçesindeki adı olan Etil / İdil / ile bağlantılı görmeliyiz. Etil, Attila durumuna Bizans söyleyiş ve yazımı nedeniyle geçmiştir. Salt Yunanca değil, Eski Ermenice de tila gibi yazılan Türkçe dil sözcüğü, değişik metinlerde "tl, t(i)l, tyl, tilik, tillek biçimlerinde karşımıza çıktığına göre, tyl=etil olabilir. Yakutça İtil / İdil /, İslam edebiyatlarında, örneğin İbn Rusta'da (Yaklaşık 975 yılları) atal, Kaşgarlı'da etil olarak geçmektedir. İdil'i Plano Carpini 1245/47, W.Rubruk 1253/55 yıllarında, Altın Orda yurduna yaptıkları gezilerden söz ederken, Ethilla ~ Etilia olarak yazmaktadırlar. İdil, Bizans kaynaklarında Ethil, Ethilia / Etilia /, Tyr / Til / gibi üç türlü geçer.

Sonuncusu Siriderya'ya karışan bir akarsuyun da adıdır. Eski belgelerde Kara İdil, Ulug İdil / İtil /, Ak İdil deyimleri vardır ve W.Bang ile B.Rahmeti'nin ortaklaşa yayınladıkları bir Oğuz-name metninde, "İtil müren degen bir dalai bar irdi" tümcesi geçer ki "İdil ırmağı derin bir deniz oldu" anlamına gelir. Altaycada "dalai" derin deniz, büyük su; güney Tunguzcasında "dala" su yükselmesi demek olup, kuzey Tunguz dilinde "tilkaren" su baskını karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Bunların çağrışımıyla til/tal/ki Moğolca tal/dal/takılarla tala, talan, talka, talkan, talkai, talak; Tunguzcada tala, talan, talka, talkan sözcükleri türetilmiştir ve bu önemli bir saptamadır. Yine Moğolca taraka/tarakai/ve Macarca tarka "alaca"; Moğolca "türei "çizme bilekliği", Macarca térd "diz", Çuvaşça tir, Çağatayca tiz, Kırgızca tize "diz" gibi umulan bi-

18 Reşat Ekrem, **Attila ve Hunlar**, İstanbul, 1933.

19 Behçet Kemal Çağlar, **Attila**, Ankara, 1935. s. 32.

20 Németh Gyula, **a.g.e.**, s. 64-65.

21 Vámbéry Ármin, **a.g.e.**, s. 54.

çim tila/til+a/ Hun dilinden Volga Bulgarcasına geçmiştir.

Çuvaşça eslig "önemli, büyük, iri", eslen "hazırlanmak", aslan "genişlemek, irileşmek", eslet "irileşmek", eskem "din adamı", eskil "büyük ev" adları örnek alınıp Volga ırmağının Altaycadaki adı, estil ~ estila ~ ettila ~ Attila / etil, atil / ulaşılabilir. Ek kanıt olarak Çuvaşça Adal "Volga", Şura Adal "Kama" ırmaklarının adıdır. Yunan yazısıyla Attila / Attyla /; Rus abecesiyle ettile/Attila/Astila/étil, itil/İdil sözcüğünden türetilmiştir "büyük ve derin su, deniz, okyanus" anlamlarından başka, "her şeye gücü yeten hükümdar" demek olan Attila, Hun kralının ad ya da sanıdır."[22]

Atilla'yı Hunlarsız, Hunları Atilla'sız düşünmek olası değilse de hükümdarlarının adı gibi, Hun sözcüğünün gelişimi de iyi bilinmiyor. Kimilerine göre tarihleri geç bronz çağına uzanmakta olup eski Çin kaynaklarında Hiung-nu diye geçen ulus İskitlerin, Hunlar da Hiung-nu'ların uzantısıdır. Asya Hunlarının ataları Hiung-nu yurdu, sınırları değişken olmakla birlikte şimdiki Moğolistandı. Göçebe düşmanlarının en korkuncu saydıkları için, Çinli tarihçiler M.Ö. III. yüzyıldan başlayarak Hunlardan söz etmiş; siyasal ilişkileri, seferleri, savaşları, iktisat anlayışları, yaşam biçimleri, inançları az çok yazıya geçmiştir. Kent kurup toprak ekme gibi alışkanlıkları yoksa da M.Ö. 80 yılından kalma bir belgede, "Soğuk iklim nedeniyle darı olgunlaşmadı" denilmesi bu göçebelerle ilgili ne çok belirsizlik bulunduğunun kanıtıdır.

Hiung-nu ya da Hun hükümdarı olarak adı bilinen ilk önemli kişi Touman Han'dır. Bundan sonra gelen Mao-tun M.Ö. 209'da hem eşlerinden birini, hem de babasını öldürttüğünden, devlet adamlığı ölçüsünde zalimliğiyle de ünlüdür. Hunların ordusunda, ittifak ettikleri ulusların askerleri de bulunduğundan, güçlerinin önüne geçilemezdi.

Asya'dan batıya doğru Hun göç ya da seferi, M.S. II. yüzyılda başlamışsa da Volga ırmağını geçip, Avrupa içlerine ulaşmaları, 370 yıllarından sonradır.[23] Hunlar Avrupa'ya varınca, önce Alanları, daha sonra Gotları denetimlerine alıp bir ittifak oluşturdular. Roma ile iyi geçinip Bizans'ı vergiye bağladılar. Uldin'in ardından gelen Ruga yönetiminde, Tuna-Tisa arasını yurt tuttular. Yönetimleri yüz yıl

Macar Bilgini Arminus Vambery.

bile sürmediğine göre, herhalde sayıları çok az olduğu için, büyük hükümdarları Atilla'nın ölümünden hemen sonra dağılıp tarihten silindiler.

Macar bilgini Vámbery gibi Ligeti de, "Avrupa'da imparatorluk kurmuş Hunların birazı komşu uluslara karışmış ya da eski yurtlarına geri dönmüş olabilir; ama çoğu yerlerinde kalıp, Macaristan'da Macarlığı başlatmışlardır"[24] değerlendirmesini yapıyor.

Yine Macar bilginlerinden Harmatta János, Çin kaynaklarındaki Hun adlarının hemen tümünün Farsça sözcüklerden değiştiğini yazıyor. Hun adının eski biçimi hiung-nu, daha eski Çincede hsiung-nu eski Farsça ksivana "hükümdar" sözcüğünden gelişerek kun/Hun/ ortaya çıktığı gibi, "kagan" da bu köktendir. T'ouman eski doğu Farsçasında tumna/tumana/ "güçlü" karşılığı bir sözcükten türetilmiş ve Çinceye geçmiştir.[25]

Hangi ulusun ataları olduklarını bilimin açıklıkla ortaya koyamadığı Atilla ve Hunlarını niçin Türk sayıyoruz? Acaba Atilla adının başındaki "At" sözcüğü bile onun Türklüğünü çağrıştırdığı için mi? Yakın zamanın Ak ve Kara Koyunlularından, Ak Hun, Kara Hun ayrımına ulaşıp "koyun" Hun > Kun olabilir diye düşündüğümüzden mi? Biz Hunları, çok eskilere gitmeden Kıbrıs, Kafkasya, Bosna olayları karşısındaki Batı'nın iki yüzlü tutum ve davranışına bakınca, daha iyi anlıyor ve Türk sayıyoruz. Çünkü onlar, sık sık yemesi gerekenlere, bizim bir türlü atamadığımız –Tanrı kırbacını– çok önceden tattırmış olan kahramanlardır. Hungariyayı Macarlara miras bırakan Hunlar, Türklükleri ölçüsünde, belki de daha çok Macardırlar. Bugünün Macarı, Avrupa'nın ortasındaki küçücük ülkesini biraz da Hunların bıraktığı mirasa borçludur.

Nüfusları artmıyor, komşu ülkelerle Hıristiyanlık dışında hiç ortak yönleri yok, maddi bakımdan çok güçlü sayılamazlar. İş kültür zenginliğine gelince hepsinden öne geçiyorlar. Yalnızlıklarını yenip güçlü durmaları, biraz da köklerinin derinliğine yani Hunlara doğru uzamış olmasına bağlıdır.

22 Ome jan Pritsak, **Der Titel Attila**, Festcrift für Max Vasmer, Berlin 1956, s. 404-419, Almanca metnin anlaşılmasına sayın İ.Güven Kaya yardım etmiştir.

23 Erdélyi İstvân - Sugâar Lajos, **Âzsiai Lovas Nomâdok / Asyalı Atlı Göçebeler**, Budapeşte, 1982, s. 90, 93.

24 Ligeti Lajos, **A magyarsâg östörténete/Macarlığın Eski Tarihi**, Budapeşte, 1986, s. 37

25 Németh Gyula, a.g.e., s. IV, XIV, H.Jânos'un 1986 yılı basımına önsöz başlıklı bu yazısı, Ş.Baştav çevirisinde yoktur.

Yüzyılın Başında İstanbul Sosyetesi

Bu sayımızda ilginizi çekecek bir koleksiyondan örnekler sunuyoruz. Uğur Karay ile Orhan Koloğlu'nun yazılarında bilgi verdikleri, "Hassan" imzalı ve yüzyılın başındaki İstanbul sosyetesini yansıtan bu litografların şu anda ülkemizde sadece Refik Halid Karay'ın koleksiyonunda olduğunu (bir tanesi de Galatasaray Lisesi'nde) biliyoruz. Az sayıda basılan ve dönemin yerli, yabancı devlet adamlarını, önde gelen siyaset adamlarını, elçilik mensuplarını vb. gösteren bu koleksiyonun dialarını çekip, basmamıza izin veren Sayın Uğur Karay'a teşekkür ediyoruz. Ayrıca birkaç sayı basacağımız bu resimlerdeki kişileri tanıyan okurlarımızdan, bize bu konuda bilgi vermelerini rica ediyoruz. Bu arada dergimizde çıkan resimlerin Karay'ın izni olmadan başka bir yerde basılamayacağını da belirtelim.

Tarih ve Toplum

Sağda elinde kitap tutan zayıf Fransız subayının Claude Farrér, yanında kitapların üstüne basmış olanın da Pierre Loti olduğu anlaşılmaktadır. Sağdan beşinci olup, ortada iki subay arasında oturanın da Hassan imzasıyla resimleri çizen kişi olması muhtemeldir. Diğerlerinin de dönemin yabancı askerî ataşeleri, subayları vb. olduğu anlaşılmaktadır.

Refik Halid Karay'ın yeni harflerle 8 Mayıs 1948'de yayınlamaya başladığı Aydede'nin 91-1. sayısında yeralan bu resmi Karay, "Minelbab İlelmihrab'da adı geçeceklerden" diye tanımlayarak kişileri şöyle sıralamış: Sağdan itibaren ayaktakiler, Damat Ferit Paşa, Reşat Fuat Bey, Lagofet Bey, Keçecizade İzzet Fuat Paşa, Paris sefiri Salih Münir Paşa, Necip Melhame, İzzet Holo Paşa, Sadrazam Arnavut Ferit Paşa, Necmeddin Molla, oturanlar sağda Selim Melhame ve Turhan Paşa.

Semih Mümtaz'ın Karay'ın koleksiyonundaki resimden tanıdığı kişiler: Üstte sağdan birinci Ostro Bey (Kont Ostrorog?)karşısında Haronaçı, üçüncü Karakaş Bey, yanında Azbarghi H. alt sırada ayakta duranlardan sağdan üçüncü şişman Lisko Bey, dördüncü Şefik Paşa. Diğerleri tanınmıyor.

Hassan'ın Çizgileriyle İstanbul'dan Portreler

Uğur Karay

Bu litograflar, Abdülhamid döneminin sonlarına doğru tarihimizde önemli roller oynayan Osmanlı ricalinin tanınmasında bize ışık tutarken, aynı zamanda da.yüzyılın başındaki Fransız ekolü karikatürlerden örnekler sunar.

Babamdan 10-12 yaşlarında iken duyduğuma göre Pierre Loti'nin maiyetide İstanbul'a gelen bir Fransız subayı, İmparatorluğu meydana getiren yerli ve yabancı şahısların tesirinde kalarak bu kişileri karikatürize etmek arzusunu duymuş ve "Hassan" kalem adı ile bu koleksiyonu çizmiş. Babamın bildiği bir diğer seri de, "Circle d'Orient yangını" nda yok olmuş. Orhan Koloğlu'nda öğrendiğime göre, üçüncü bir seri ise ünlü gazeteci Blak Bey'in torunu Edouard Blacque'a ait olup, ailenin Sardunya'daki köşklerinde bulunmaktadır.

"Hassan" imzası resimlerin çoğuna basit bir şekilde atılmıştır. Fakat elimdekilerden birinde imzanın ortasında, miğferli bir baş ile kılıç ve mızrak, bir başkasında ise mürekkep hokkası ile tüy kalemler görülmektedir. Belki ressam böylece kendisinin yazıp, çizmeye meraklı bir subay olduğunu göstermek istemiştir.

Resimlerin çiziliş tarihlerine gelince: I. numaralı resimde sağ baştaki uzun boylu ve sakallı zayıf Fransız deniz subayının üstüne bastığı ve elinde tuttuğu kitapların isimlerinden ve C.F. harflerinden onun Claude Farrér, önündeki kısa boylu subayın da aynı ipuçlarından Pierré Loti olduklarını anlıyoruz. Devrin fotoğraflarında da bu resimlerdeki benzerlikleri net olarak görüp, diğer şahısların da hakikilerine çok sadakatle çizildiği neticesine varabiliyoruz.

Her iki yazarın da eserlerine baktığımız zaman Claude Farrér'in **Fumeé d' Opium**'u 1904'de, **l'Homme Qui Assasina**'yı 1906 yılında yazdığını, fakat 1909'da bastırdığı **La Bataille**'ın resimde olmadığını, aynı şekilde Loti'nin **Madame Prune**'u 1905'de, elinde tuttuğu **Les Désenchentées**'yi 1906'da yayınladığını fakat 1909 tarihli **La Mort de Philae**'nin ortada olmadığını görerek bu resmin en erken 1906, en geç 1908 sonu arasında yapıldığını açık bir biçimde anlıyoruz.

Bu resimlerden bizim tarihimiz açısından en önemlisi hiç şüphesiz II. numaralı olanıdır. Burada II. Abdülhamid döneminin çok önemli kişilerini görmekteyiz.

Babamın arkadaşlarından Semih Mümtaz Bey (Ahmet Semih Mümtaz S.) her perşembe bize yemeğe gelirdi.

Bu resimdekilerden hiçbiri tanımıyor.

Muhtemelen Pera Yat Club flaması olan bu resimde, kulüp üyelerinin hiçbiri tanınmıyor.

Zannımca 1940 sonlarına doğru bir gün bu resimlere tekrar bakmak isteyerek "benden sonra bunları artık kimse tanıyamaz, hiç olmazsa kim olduklarını not edeyim" dedi ve kurşun kalemle bildiklerinin adlarını yanlarına yazdı. Kendisinin de o şahıslardan biri olduğunu, yaşım küçük olduğu için anlayamazdım. Semih Mümtaz Bey'in kurşun kalemle yazdığı resimler birkaç sayı sürecek biçimde yayınlanacağı için tanınamayan kişileri, tanıyan çıkar ya da tahmin ederse, **Tarih ve Toplum**'a bildirmesi bizi sevindirecektir.

Hassan Koleksiyonu'nun ilginç yanlarından biri de, o devirde İstanbul'da bir Yat Kulübünün olması ve azalar arasında fesli bir Osmanlı'nın bulunmasıdır. İstanbul'da Çinlilerin bile polo oynadığı bir Polo kulübü, Osmanlı beyefendilerinin de yabancılarla aynı dikkatle danseden artisti seyrettikleri kabare resimleri de bizim yaklaşık doksan yıl evvelki İstanbul'u yeteri kadar tanımadığımızı anlatmaktadır. O devirde Beyoğlu'nda bir de paten kulübünün bulunduğunu babam ve arkadaşlarından duymuştum. Son olarak ressam Hassan hakkında bilgi bulamadığımı, Fransız kaynaklarından bir şeyler elde etmek düşüncesiyle araştıracağımı belirtmek istiyorum.

1905 Pera, Ada, Moda Sosyetesi

Orhan Koloğlu

Osmanlı Devleti'nin resmi Fransızca gazetesi **Moniteur Ottoman**'ı çıkaran, İzmirli Gazeteci diye ünlü Alexandre Blacque (1792-1836) hakkında bilgi ve belgeler toplarken, İrlanda'daki ahfadından Françoise Blacque, Sardunya Adası'ndaki köşklerinde, Blak Bey'in torunu Edouard Blacque'a ait iki düzine kadar karikatür tablo bulunduğunu bana bildirdi ve bunların resimlerini de yolladı. Yirminci yüzyılın ilk yıllarına ait olduğu resimlerden birindeki 1905 Bosphorus Cup = 1905 Boğaziçi Kupası kaydından anlaşılıyor. Sayın Taha Toros, Hassan'ın, o sırada İstanbul'daki Fransız sefareti emrindeki askeri geminin kumandanı olan Piyer Loti'nin yanında görevli bir genç Fransız subayı olduğunu belirtti.

Bu zat da tıpkı Loti gibi Osmanlı hayatının içine girmeyi seven biriymiş. Onun imzaladığı benzeri bir resim de Galatasaray Lisesi'nin müzesinde bulunuyor. Françoise Blacque benden, bu resimlerdeki kişilerin kimler olabileceği konusunda bilgi istedi. Kendi tahminlerim ve bilgisine başvurduğum, başta rahmetli Edip Özkale olmak üzere birçok kişi, bunların o dönem Pera, Ada ve Moda sosyetesini temsil ettiğinde, Serkldoryan türü kulüplerin üyeleri olduklarında birleştiler. Resimlerde Avrupalılar, Levantenler ve Türkler var. Bunları belirlemek için çalışırken maalesef, konunun uzmanı olan Edip Bey vefat etti. Bu arada güzel bir rastlantı sonucunda bu resimlerden onbeş tanesinin, 1940'larda Refik Halid Karay tarafından satın alındığını ve halen oğlu Uğur Karay'ın oturduğu evinde olduğunu öğrendik. Nitekim dergiye basılan diaların çekimi de Sayın Karay'ın izniyle gerçekleşti. Şimdi biz okurlarımızdan bu kişiler içinde tanıdıkları ya da tahmin ettikleri varsa bildirmelerini rica ediyoruz.

H. 1245'te (1829) Başmuhasebeye Gedik Olarak Kayıtlı

İstanbul Meyhaneleri

AHMET HEZARFEN

İstanbul hayatında vazgeçilmez bir yeri olan meyhaneler Osmanlı döneminde zaman zaman yasaklanmalarına, kovuşturmalara uğramalarına rağmen gizli, açık varlıklarını sürdürmüşlerdir. 18. yüzyılda ise meyhanecilik bir gedik olarak esnaf arasındaki yerini almıştır. Geleneksel olarak gayrımüslimlerin işi olan meyhaneciliğin bu özelliği meyhanelerin şehirdeki dağılımında da açıkça görülmektedir. Burada sunduğumuz Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Muallim Cevdet Tasnifi Belediye no. 4431'de bulunan 19 Cemaziyelâhir 1245 (16 Aralık 1829) tarihli belgede devletle vergi ilişkisi içinde olan meyhanelerin bir dökümü yeralmaktadır. Tanzimat değişiminin hemen öncesinde İstanbul'un gündelik hayatına ışık tutan bu belge tarafımızdan sadeleştirilmiştir.

İstanbul'da	89	adet meygede (meyhane)
	3	adet daha önce kaydı silinen
	86	
	– 44	İrâde-yi aliyye ile açılanlar
	42	kapalı olanlar

Kapanmış olanlardan açılması istenenler

Yedikule'de Güllice koltuğu	1 adet
Yedikule'de Sürmeli koltuğu	1 adet
Yedikule'de Tavukçuoğlu koltuğu	1 adet
Samatya Kapısı dahilinde Büyük Kuleli koltuğu	1 adet
Samatya Kapısı dahilinde Küçük Kolçu koltuğu	1 adet
Samatya Kapısı dahilinde Hacı Kadın koltuğu	1 adet
Samatya Kapısı Mahallesinde Mırmırlı koltuğu	1 adet
Samatya Kapısı dahilinde Koçucu koltuğu	1 adet
Samatya Kapısı dahilinde Gümüş Halkalı koltuğu	1 adet
Kocamustafapaşa'da Kalpakçı koltuğu	1 adet
Topkapı haricinde İstefani koltuğu	1 adet
Topkapı dahilinde Bayezid Mahallesinde Karagöz koltuğu	1 adet
Topkapı dahilinde Boğoz koltuğu	1 adet
Langa Yenikapısında Mirahor Mahallesinde Arapoğlu koltuğu	1 adet
Langa Kâtip Kasım Mahallesinde Hürmüzoğlu nam-ı diğer Mırmırlı şerbethanesi	1 adet
Kumkapı dahilinde Çadırcı Ahmed Mahallesinde Serkis şerbethanesi	1 adet
Kumkapı dahilinde Taşçı Panayot şerbethanesi	1 adet
Gedikpaşa Mahallesi'nde Mesleme şerbethanesi	1 adet
Cebeali kapısı haricinde Celimlioğlu şerbethanesi (kundak i'mal olunmakta olduğu)	1adet
Cebeali kapısı haricinde Sur Ligor Mahallesinde Kasaret şerbethanesi	1 adet
Unkapanı haricinde Yeni Dünya şerbethanesi	1 adet
Fenerkapısı haricinde Nişo Şerbethanesi (saman dolu olduğu)	1 adet
Fenerkapısı haricinde Sakızlı Halkalı şerbethanesi	1 adet
Fenerkapısı dahilinde Koca Karı koltuğu	1 adet
Fenerkapısı dahilinde Tanaşaki nam-ı diğer Bakla kapı koltuğu	1 adet
Balatkapısı haricinde Bereketoğlu şerbethânesi (yıkılmış olduğu)	1 adet
Balatkapısı dahilinde Çingâne Müslime koltuğu (saman dolu olduğu)	1 adet
Cuda içi Hanı koltuğu	1 adet

Baklacı Hanı koltuğu (yanmış olduğu) 1 adet
Vezir Hanı koltuğu 1 adet
Yağlıkçı Hanı koltuğu 1 adet
Saraç Hanı koltuğu (yanmış olduğu) 1 adet
Taş Hanı koltuğu 1 adet
Çizmeci Hanı koltuğu 1 adet
Valide Hanı koltuğu 1 adet
Kürkçü Hanı koltuğu* 1 adet
Kitapçılarda Yeni Han nam-ı diğer Sabuncu Hanı koltuğu 1 adet
Hasırcılar'da Çarşıbaşı Hanı'nda asma altı koltuğu 1 adet

27 adet
87 adet
6 adet şimdilik açılması uygun olmayan
81

her ay: 20.000 kuruş

Daha önce İrade-yi aliyye ile açılıp karşılığında Mukataat Hazinesine ödedikleri 44 adet için 12.500 kuruş, bu defa açılması istenen ve müsaade buyrulduğu halde Mukataat Hazinesi'ne ödemeye müteahhid oldukları 37 adet için 7.500 kuruş.

Balat, Tekfur Sarayı, Mahkeme altı, Balıkpazarı ve Cebeali'de (Cibali) bulunan Yahudi meygedeleri:

31 adet
1 adet daha önce kaydı silinen
30
– 17 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
13

her ay: 2.300 kuruş

Daha önce İrade-yi seniyye ile açılıp karşılığında Mukataat Hazinesine ödedikleri 10 adet için 1.000 kuruş.

Bu defa açılması istenip müsaade edildiği halde Mukataat Hazinesine ödemeyi üzerlerine aldıkları:

Balat haricinde Aci Mişon Şerbethanesi 1 adet
Balat dahilinde Rafail koltuğu 1 adet
Balat dahilinde Yasef koltuğu 1 adet

Toplam: 3 adet, ödenen: 1.300 kuruş (her ay)

Hubannâme-Zenannâme'*den meyhanede işret eden bir hovarda ile karşısında sâki ve sazendeler.*

Hasköy, Piripaşa ve Galata'da olan Yahudi meygedeleri

25 adet
– 17 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
8

Ödenen para: 1.000 kuruş (her ay)

Daha önce İrade-yi seniyye ile açılmasına karşılık Mukataat Hazinesine ödedikleri 5 adet meygede için: 500 kuruş.

Bu defa açılması istenen ve müsaade edildiği takdirde Mukataat Hazinesine ödemeyi üzerlerine aldıkları:

Arabacılarda Daviç'in şerbethanesi	1 adet
Piripaşa'da Perendeoğlu şerbethanesi	1 adet
Galata'da Uzun Çelebon şerbethanesi	1 adet

Toplam: 3 adet, ödenen: 500 kuruş (her ay)

Hasköy'de Halıcıoğlu sınırında olan Rum ve Ermeni meygedeleri

24 adet
– 13 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
8

Ödenen para: 1.000 kuruş (her ay)

Daha önce İrade-yi seniyye ile açılıp karşılığında Mukataat Hazinesine ödenen para: *Toplam:* 8 adet için 666 kuruş 20 para.

Bu defa açılması istenip müsaade edildiği halde Mukataat Hazinesine ödemeyi üzerlerine aldıkları:

Karaağaç'ta Tülbentçi Manil nam-ı diğer Dadu şerbethanesi	1 adet
Karaağaç'ta Tosun şerbethanesi	1 adet
Karaağaç'ta Hambar'ın şerbethanesi	1 adet

Toplam: 3 adet için ödenen: 333 kuruş 40 para (her ay)

Beşiktaş'tan Sarıyer'e varıncaya kadar Rum, Ermeni ve Yahudi meygedeler

170 adet
– 130 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
40

Ödenen para: 4.850 kuruş (her ay)

Daha önce İrade-yi seniyye ile açılıp karşılığında Mukataa Hazinesine ödedikleri: *Toplam:* 35 adet için: 3.000 kuruş.

Bu defa açılması istenip müsaade edildiği halde Mukataa Hazinesine ödemeye söz verdikleri

Ortaköy'de Köprübaşı'nda Yuvan ve İlyas şerbethanesi	1 adet
Arnavutköyü'nde Mihalaki şerbethanesi	1 adet
Arnavutköyü'nde Kozma şerbethanesi	1 adet
Yeniköy'de Simitçi Tanaş şerbethanesi	1 adet
Ortaköy'de Topik meygedesi	1 adet

Toplam: 5 adet ödenen para: 1.850 kuruş (her ay)

Kadıköyü'nden Beykoz'a varıncaya kadar Rum, Ermeni ve Yahudi meygedeler

57 adet
– 39 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
8 adet

İrade-yi aliyye ile açılan, bu açılmış olan meygedelerin ustaları daha önce Mukataat Hazinesine ödemeye söz verdikleri.

Her ay: 1.666 kuruş 20 para eskiden
Her ay: 1.033 kuruş 40 para eski aylıkları devole olup bu defa zam olan
2.700 kuruş

Beyoğlu ve Tatavla'da Rum ve Ermeni meygedeleri

118 adet
– 91 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
27 adet

İrade-yi seniyye ile açılan ve bu açılmış meygedelerin ustaları daha önce Mukataat Hazinesine ödemeye söz verdikleri:

Her ay: 3.333 kuruş eskiden
Her ay: 1.416 kuruş 40 para eski aylıkları dûn olmakla bu defa zam olan
4.750 kuruş

Galata'da bulunan Rum ve Ermeni meygedeleri

40 adet
– 23 adet şimdilik açılması uygun olmayanlar
17 adet

Her ay ödenen: 4.400 kuruş.

Daha önce İrade-yi aliyye ile açılıp karşılığında Mukataat Hazinesine ödedikleri 16 adet için: 3.333 kuruş 40 para.

Bu defa açılmaları istenip müsaade edildiği halde Mukataat Hazinesine ödemeye söz verdikleri

Galata'da Karaköy civarında francalacı fırını bitişiğinde Sava şerbethanesi 1 adet için her ay: 1.066 kuruş 20 para ödenmektedir.

Toplam:
Meygede: 554 adet
– 3 adet şimdilik açılması uygun olmayan
551 adet
– 336 adet şimdilik açılması uygun olmayan
215 adet

Toplam:
Her ay ödenen: 41.000 kuruş
– 5.750 kuruş
35.250 kuruş

12 ayda: 423.000 kuruş Rumî kese: 846

Ahmet Rasim, İstanbul'un meyhaneler mıntıkasının sınırlarını çizerken Kumkapı'dan Yedikule'ye, Haliç'in iki kıyısından Unkapanı ve Eminönü'ne uzanır. Topkapı, Edirnekapı, Silivrikapı ile birlikte Çırpıcı, Veliefendi ve Karaköy, Boğazkesen Humbaracı Yokuşu, Beşiktaş, Selâmsız'dan Bağlarbaşı ve Çengelköyü'ne uzanır. Bu semtlerde saydığı nice meyhane A. Rasim'in uğrak yerleridir. Solda ressam Baha Bey'in çizgileriyle Eminönü'nde bir Balıkpazarı meyhanesi .

Daha önce İrade-vi seniyye ile açılıp Mukataat Hazinesine ödenen:
163 meygede için
her ay ödenen: 26.000 kuruş
– 5.750 kuruş
20.000 kuruş
12 ayda: 243.000 kuruş
Rumî kese: 486

Bu defa açılması istenip müsaade olduğu halde Mukataat Hazinesine ödemeye söz verdikleri:

52 meygede için
her ay ödenen: 15.000 kuruş
12 ayda: 180.000
Rumî kese: 360

Not: Bir kese beşyüz kuruştur.

19.C (Cemaziyelâhir) 1245/1829

(MÜHÜR) ve (İMZALAR)

BELGE : BOA - Cevdet Belediye No. 4431

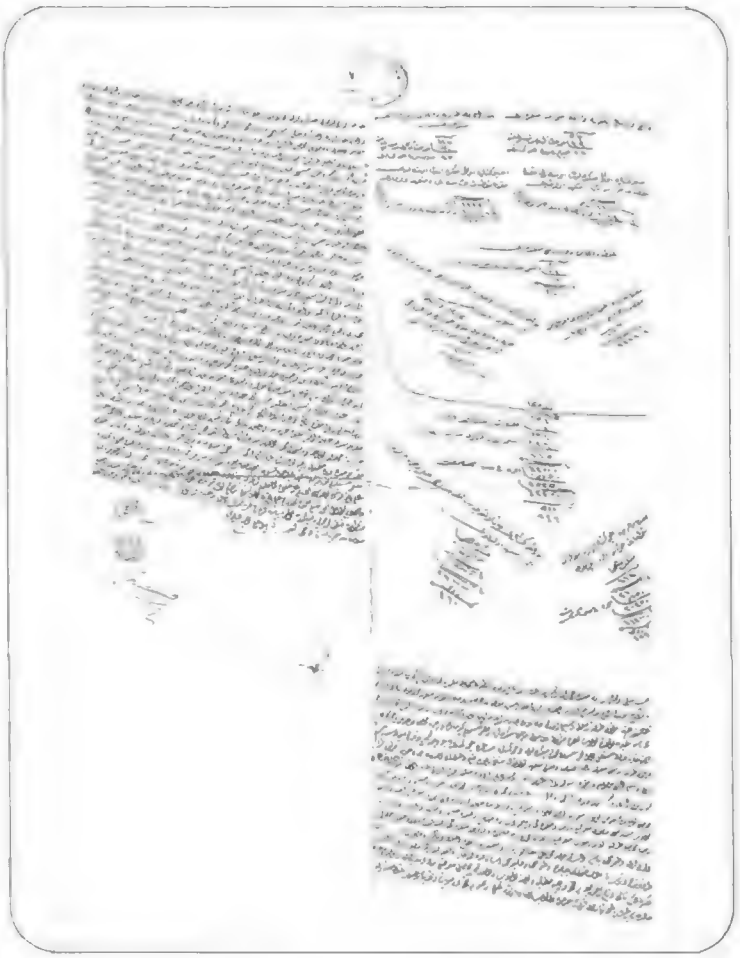

1829'da Başmuhasebeye gedik olarak kayıtlı meyhaneleri gösteren belge.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

ESKİ İÇKİ ETİKETLERİ

Kadıköy'de Söğütlüçeşme 20 numarada Constantin Georgiadis'in imalâthanesinde üretilen Ağa Rakısı (solda). Aynı imalathanede üretilen Kuvvet Şarabı'nın etiketi. (altta, solda)

Gaziantep'te üretilen Aliyül'âlâ rakının etiketinde satış mıntıkası da gösterilmektedir. (Etiketler Vefa Zat koleksiyonu'ndan alınmıştır.)

"Türk Ocaklarında Rakı İçilebilir mi?" Çekişmesinde

İzmir Türk Ocağı ve Hamdullah Suphi

GÜNVER GÜNEŞ

Türk Ocağı Türkiye'nin yakın tarihinde önemli bir kilometre taşıdır. İlk kez Osmanlı kozmopolit iklimi içerisinde tepkisel biçimde oluşan milliyetçilik akımının bilinçlendirilmesi, bu alanda baş rolü oynayan bir örgütlenmeyle Türk Ocağı ile gerçekleşmiştir.[1]

Resmi olarak çalışmaya başladığı 1912 yılından kapatıldığı 1931 yılına kadar pek çok çalkantıların yaşandığı bir dönemde ocaklar önemli işlevleri de yerine getirmekte geri kalmadılar. Türk Ocakları tarihteki konumuyla paralel bir ilgiyi araştırmacılardan görebilmiş değiller. Münferit birkaç akademik çalışmanın dışında[2] bilimsel anlamda, duygusallıktan uzak, bu konuya yaklaşanların sayısı fazla görünmüyor. Merkez eksenli yapılan araştırmalarda farkında olmadan yanlışlar yapılmaktadır.

Türk Ocakları denilerek önce İstanbul, daha sonra Ankara Türk Ocağı paralelinde bütün ocaklar bir kafes içine sokulmakta, yorumlar bu dar kalıplar içinde şekillenmektedir. Böyle olunca da kapatıldığı 1931 yılında sayıları 300'e varan Türk Ocağı şubeleriyle ilgili sorunların yanıtsız kalması doğal karşılanmalıdır.

Hamdullah Suphi Tanrıöver

Kendi sistematiği içinde anlaşılabilir bir yapısı görülen ocakların kapısı biraz aralandığında, sorunsuz gibi görünen idare tarzında derin araştırmalar sonucunda şubelerin kendi içindeki hesaplaşmaları, merkezle didişmeleri, her birinin büyük bir ihtirasla gelişen bağımsızlık dürtüsü ile çok basit gibi görünen sorunlar karşısında bile amansız rekabetin verdiği rahatsızlıkla sürtüşme içine girdikleri görülecektir.

Nizamname, yasa ve tüzükle çalışma sistemi şekillenen ocaklarda kontrol merkezden sağlanmaktaydı. I. Dönemde (1912-1918) Türk Ocakları'nın merkezi İmparatorluğun başkentinde, İstanbul'daydı. II. Dönemde (1923-1931) Cumhuriyet idaresi hem başkenti, hem de Türk Ocakları'nın merkezini Ankara'ya taşıdı[3]

Ekim 1922'de kuruluşlarını tamamlayıp Ankara Türk Ocağı'ndan önce çalışmaya başlayan İzmir, Bursa ve İstanbul Şubeleri, 23 Nisan 1924 yılında toplanan Türk Ocakları Genel Kongresi'ne kadar bağımsız çalıştılar. Ocak sayısı 1924'te 71 iken,[4] 1925'te 135'e[5] 1926'da 217'ye, 1927'de 257'ye ulaştı. Bu tarihten sonra şube sayısı kontrol altına alındı. Ocakların yaşayabilmesi ve gelişmesi için şartların müsait olmadığı gerekçesiyle yeni başvurular geri çevriliyordu.[6]

1924 yılında yapılan yasada merkez heyet olarak adlandırılan Türk Ocakları genel merkez yönetiminin şubeler üzerinde fazla yetkileri yoktur. Ancak bir taraftan şube sayısının

257'ye çıkması, diğer taraftan C.H.F. ile bütünleşmeye paralel olarak genel merkezin yetkileri arttırılmıştır.[7] Bu çerçevede şubelerin gazete ve mecmua çıkarmaları yasaklanmıştır.[8] 1927 yılında hazırlanan talimatnameyle hiçbir şubenin ocak adına hareket etmemesi, müracaatların merkez heyetiyle yapılması yanında merkezce onaylanan bütçe dışında harcama yapma lüzumu görülürse genel merkezin onayını almak zorunluluğu getiriliyordu.[9] Merkezi yapıyı gittikçe güçlendiren genel merkez yönetimi şubelerin yasa ve talimatname doğrultusunda çalışıp çalışmadığını denetlemek amacıyla müfettişlik ve mümessillik kurumlarını oluşturdu.[10] Müfettişlerin verdiği raporlar doğrultusunda çalışmadığı, faaliyette bulunmadığı gerekçesiyle bazı ocaklar kapatılmış, kimisinin de yönetim kurulları değiştirilmişti.[11]

1927 ve 1928 yıllarını takip eden süreçte müfettişlik ve mümessillik kurumlarının tam olarak işletilmesi merkeziyetçiliğin Türk Ocakları'nda yerleşmesini pekiştirdi. Bu durum 1928 kurultayında "Uzun seneler zarfında kendi takdirlerine göre hareket eden ve aralarında fikri rabıta bulunmayan çeşitli şubelerin kısa bir müddet önce merkezi bir teşkilat etrafında" birleştirildiğinin ifade edilmesinden anlaşılmaktadır.[12]

Merkez çalışmaları faaliyetleri, kuruluş itibarıyla eski, üye sayısı kabarık, bütçeleri zengin İzmir, İstanbul, Adana, Bursa gibi şubeleri dikkatle izliyor, hiçbir disiplinsizliğe gözyummak istemiyordu. Merkezin aşırı baskısı, şube sayısının fazlalığı, gelişen siyasi olaylar Türk Ocakları'nda denetimi ve disiplini zorlaştırdı. Hele merkezin baskıcı tutumu 1930 yılına doğru keyfiyete, sadece genel başkanın iradesiyle hareket edilen tehlikeli bir sürece dönüştü. Çok küçük bir olay merkezle herhangi bir şubeyi birbirine düşürebilirdi. Böyle bir olayın, rakı içilmesi nedeniyle İzmir gibi en eski ocaklardan birinde ortaya çıkması ocaktaki muhafazakârları ve de fazlasıyla genel başkan Hamdullah Suphi'yi telaşlandırmıştı. Hamdullah Suphi İzmir Türk Ocağı'nı yakından tanıyordu. Daha I. Dünya Savaşı sırasında merkez İstanbul Türk Ocağı'nın Turan düşüncesini ütopik olarak değerlendiren buna alternatif olarak Anadolu milliyetçiliği fikrini ortaya atan İzmir Türk Ocağı Başkanı Necib Bey ve İzmirli ocaklılar İstanbul Türk Ocağı'nı epey sıkıntıya sokmuştu.[13] İzmir Türk Ocağı 1923 yılında bağımsız çalışmaktan sözederken[14] 1930 yılında bu kez rakı meselesi yüzünden merkez Türk Ocağı'nı karşısında buldu.[15] İzmir basınında "Türk Ocağı meselesi" diye bilinen olay 1930'lu yılların İzmir'inin gündemini epey meşgul ettiği gibi yankıları da büyük oldu.

Olay İzmir'de *Yeni Asır* gazetesinde başyazar İsmail Hakkı (Ocakoğlu) Bey'in imzasıyla çıkan "Ocaklar meyhane olabilir mi" isimli makalesinin yayınlanmasıyla başladı. Makalede özet olarak "İzmir Türk Ocağı'nın meyhane olarak kullanıldığı, burada rakı içildiği, bazı pespaye kadınların gece yarısından sonra ocağı alındığı ve bunlardan başka ocakta kumar oynandığı"[16] iddia ediliyordu. Liberal eğilimli *Yeni Asır*'ın bu çıkışı siyasi içerikliydi. CHF denetimindeki Ocakların faaliyetleri gözler önüne serilerek günün politikalarının eleştirilmesiydi. Oysa yaklaşık bir yıldır ocak bahçesinde içki satılıyor, Hafız Burhan, Nezihe Hanım gibi sanatçılar şarkı söylüyor, Arap müziği eşliğinde dansözler dans ediyorken hiç kimse bu durumu yadırgamamıştı.[17] Makaleye ilk tepki İzmir Türk Ocağı idare heyetinden geldi. CHF yanlısı basın ve CHF il yöneticileri de hiç de sessiz kalmadılar. Ocak yasasında ocaklarda içki içilip içilmeyeceğine dair bir madde bulunmadığından sorun çeşitli spekülasyonları da beraberinde getirdi. Ocak idare heyeti makaleyi ocağa karşı bir hakaret olarak görerek yanıt vermiş, ardından *Yeni Asır* gazetesi ile başyazarı İsmail Hakkı Bey aleyhinde dava açmıştır.[18]

Rakı İzmir Türk Ocağı ve *Yeni Asır* sayesinde İzmir'in en popüler konusu oldu. Karşılıklı suçlamalar birkaç gün acımasızca sürdü. Olaydan basın aracılığıyla haberi olan Merkez Türk Ocağı İzmir şubesinden mesele hakkında bilgi istedi. Bu sebeple İzmir ocak azasından biri Ankara'ya gönderilir. Gelişen olaylar hakkında merkez'e durumu bildirir. Ancak merkez verilen bilgilerden tatmin olmamıştır. İzmir'e bir müfettiş göndermeyi ve durumu mahallinde değerlendirmeyi uygun buldu.

Rakı meselesi ve Hamdullah Suphi

Türk Ocakları reisi Hamdullah Suphi Bey rakı meselesini İstanbul'da öğrenir. İstanbul'da kendisiyle mülakatta bulunan gazetecilere İzmir Türk Ocağı'nı kınayan demeçler verir. "Ocağın şerefiyle hiç kimsenin oynayamayacağını" belirtir.[19] Ona göre ocağın şerefi rakı içmekle uçup gitmişti. İzmir'de ise İzmir Türk Ocağı reisi Esad Bey verdiği cevapta "Ocakta içki kullanılmadığı"nı[20] üzerine basa basa belirtiyordu.

Hamdullah Suphi Bey'in "Ocaklılar ve ocaklar şiddetle içkinin aleyhindedirler. Dansa bile senede iki defa müsade edilebilir. Ben şahsen müteessirim"[21] sözleri Hamdullah Suphi'yi de olayların içine çekti. Olayla ilgisi olan olmayan pek çok kimse İstanbul'dan gelen bu sesin Türk Ocakları reisinden geldiğine inanmak istemiyordu.

İzmir basını ve Türk Ocağı meselesi

Rakı meselesiyle ortalığı karıştıran *Yeni Asır*'da her gün Türk Ocakla-

Hamdullah Suphi Bey, Maarif Vekili olduğu sırada Kız Muallim Mektebi'ni ziyaretinde (1925)

ri'yla ilgili haber ve yorumlar yayınlıyordu.[22] *Yeni Asır* okuyucusunun ilgisini içine çekebilmek için anketler düzenlemeye bile başlamıştı. *Anadolu* ve *Hizmet* gazeteleri de Türk Ocağını savunuyorlardı. Rakı meselesi kısa sürede Türk Ocakları meselesine dönüştü. Olay öylesine abartıldı ki İstanbul ve Ankara gazeteleri bile İzmir'deki meselenin iç yüzünü öğrenmek için özel muhabirler gönderdiler.

Hizmet gazetesinde Zeynel Besim Bey'in "İçki ve Ocak" yazısı ortamı sertleştirdi. "Bizim ocağımız Mustafa Rahmi'siyle, Esad'ıyla, Asım İsmet'iyle, Hikmet'iyle ilim sahasında, fikirler mecmuasıyla fikir sahasında, İstanbul ve İzmir'de okuttuğu elli talebesiyle içtimai yardım sahasında çalışmakta iken 51.000 lira borcun altından kalkmak çaresinde bulunuyor. Biz böyle çalışıyoruz ve böyle çalışmakta iken hakarete asla layık değiliz. Ankara merkez ocağı kendi büfesini görmez, bizim kiraladığımız bahçeyi görür, Mari Bell isimli fettanın ocak tiyatrosunda temsiller vermesini doğru bulur, bizim bahçemizdeki saz hevetine dahil sanatkarları sokak süpürgesi zanneder. Orada İngiliz viskisi, Fransız şampanyayı doğru bulur. Bizim iki kadeh Türk rakımız göze çarpar. Bu komedyaya artık nihayet vermek zamanı geldi. Sebilür Reşadcılar gibi yemekte şarabı çektikten sonra kar'ilere işte iz'ü billah... Elhamr-ü haramün diye fetvalar yazmak zamanını çoktan veda ettik sanıyorduk. Bu riyayı bu safsatayı kim yaparsa yapsın Türk Ocakları asla yapmazlar"[23] denirken, eski ocak sisteminin terkedilmesi gerektiği ve böyle bir durumun İzmir'de olamayacağı anlatılıyordu.

Zeynel Besim Bey "Hayat ve Memat" adlı yazısında rakıdan yola çıkarak sözü ocakların yapısına getirdi. "Rakı neden içilmezmiş? Ocak denilen şey redingot'u ilikleyip, kaloşfotinleri giyip yerden temmenna ile gidilecek bir nesne midir? Ocak demek uhuvvet mi demektir? Bize azıcık hayat veriniz efendim, duvarları badanalı yerlerde camii tabutlu ve ulu mezarlar karşısında memat'ı düşünmekten bıktık. Birazda evimiz demek olan ocağımız da dünyayı görelim. Burası milli mabetmiş, rakı içilmezmiş, çalgı çalınmazmış diyorlar onların dedikleri yer camii olmalıdır. Amma her nasılsa birbirini ayıramıyorlar."[24] derken Hamdullah Suphi'yi yobaz düşünceleri ocağı sokmakla suçluyordu. Tartışmaların gerilimiyle ocakların lağvedilmesinden sözedenler bile oldu.

Ocakları her zaman kendi başlarına hareket etme düşüncesinden uzaklaştırmak isteyen Hamdullah Suphi İzmir Türk Ocağı'nın beklenmeyen tepkisi karşısında iyice tedirgin oldu. Türk Ocakları'nda kopmalar mı başlıyordu? Eğer İzmir Türk Ocağı rakı meselesi yüzünden bağımsızlığını ilan etmeye kalkışsa sayıları 300'ü bulan diğer Türk Ocakları'nı nasıl etkilerdi? Bu düşüncelerle Ocak reisi Burhan Bey yanında olduğu halde 5 Ağustos 1930 günü Gülcemal vapuruyla İzmir'e geldi. Ve ocak yetkilileriyle dört saat süren bir toplantı yaptı.

Hamdullah Suphi toplantıdan sonra *Yeni Asır*'a yaptığı açıklamada "Ocakta meseleler hal safhasına girmiştir"[25] der. Bu gizli toplantı ve ardından yapılan açıklama üzerine *Anadolu* ve *Hizmet* gazeteleri Hamdullah Suphi'yi Türk Ocakları'nı kapalı kapılar ardında yönetmekle suçlarlar. Hamdullah Suphi ile ocak idare heyeti görüşmeleri üç gün devam etti. Ancak sonuç alınamadı. Doğrusu mesele kurultaya bırakılsa bu kadar tantanaya da gerek kalmayacaktı. İş dallanıp budaklanmış, birtakım gazetelerde olayla ilgisi olmayan se-

naryolar düzülmüş, kamuoyuna yanlış bilgiler verilmişti.[26]

7 Ağustos'ta Dr. Fahrettin Kerim (Gökay) Bey Hamdullah Suphi'nin isteğiyle İzmir Türk Ocağı idare heyeti ve azalarını hedef alan "Rakı içmeyiniz" isimli konferansını verdi. Aynı gün Hamdullah Suphi de konferans sonrasında gazetecilere "Ocaklarda mide ve göz zevklerinin, bacak seyretmek gibi ihtirasların tatmin edilemeyeceğini" izah ettikten sonra "...Mamafih ben şahsen B.M.M. lokantasında da büfe bulunmasını daha elli sene için muvafık görmüyorum"[27]demiştir.

Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey Türk Ocağı mensuplarıyla. Hamdullah Suphi'nin sağında müze müdürü Halil Edhem Bey (1925)

Ertesi gün Hamdullah Suphi Bey İzmir Türk Ocağı'nda "Cemiyet Hayatı" isimli konferansında "Ocakta rakı içilirse namuslu ailelerin oraya gidemeyeceğinden" bahsedince çoğu Türk Ocağı üyesi dinleyicilerde acaba biz namussuz muyuz? sorusu akıllara takıldı. Çoğu doktor, öğretmen, memur, mühendis seçkinler topluluğu ocakların büyük reisinden namus dersi alıyorlardı. Beyanatı işiten İzmir Türk Ocağı idare heyeti konferans salonunu terk ederek aralarında toplantı yapmış ve istifalarını basın aracılığıyla kamuoyuna buyurmuştu.[28]

Ocağa ait bir meselenin ilmi bir yönü varmış gibi konferans kürsüsünden eleştirilmesi pek çok kişiyi üzdü. Daha önce ocak idare heyetiyle aralarında mutabakat-ı efkâr bulunduğundan sözeden Hamdullah Suphi'nin konferans esnasında başka bir yol takip ederek idare heyetini eleştirmesi kendine sempati besleyenler tarafından bile yüksek kişiliğine yakışmayacak derecede sorumsuz ve çirkin bir davranış olarak yorumlanıyordu.

CHF ve Türk Ocağı meselesi

Ocakların siyasetle uğraşmayacağı tüzük ve yasalarla ne kadar belirtilirse belirtilsin bunlar hep temenni tarzında olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son yıllarında İttihat ve Terakki, cumhuriyet idaresinde CHF Türk Ocakları'nı kanatları altına almıştır. Durum böyle iken İzmir Türk Ocağı meselesinin giderek sarpa sarması karşısında CHF de sessiz kalmadı. İzmir'de pek sevilmeyen ancak popüler bir kişiliği olan CHF mutemedi (İl başkanı) Kız Salih lakaplı Salih (Akalın), Belediye reisliğine kısa bir süre önce başlayan Sezai (Göker) Bey rakı meselesinde ocak idare heyetine arka çıktı. İzmir'in CHF'li yöneticileri Türk Ocağı ile bütünleşti. Tek parti yönetimine tepki gösterenler de *Yeni Asır* gazetesi ve Hamdullah Suphi'nin yanında yer almakta gecikmediler. İzmir Türk Ocağı bilerek istenerek siyasi arenaya çevrilmişti. Belli ki, 1930 yılındaki siyasi gerilimin sonucu CHF ile muhalifleri arasındaki mücadelenin ilk raundu burada geçecekti. CHF mutemedi Salih Bey'in tahrik dolu beyanatı basında yayınlandığında İzmir şöyle bir çalkalandı. Tepkiler üzerine Hamdullah Suphi Bey geri adım atarak beyanatının yanlış anlaşıldığını idare heyeti istifa etsin istemediğini belirtti.[29]

İstifa eden İzmir Türk Ocağı idare heyeti vali Kâzım Paşa'yı (Dirik) ziyaret ederek son hadise nedeniyle üzüntülerini bildirip protestoda bulundular. Vali Paşa kendilerinden vekaleten vazifeye devam etmelerini ve ocaktaki vaziyetin sonuna kadar muhafazasını rica ediyordu.[30]

Son gelişmeler üzerine *Yeni Asır*, "Hizmet'in yayını umumi efkarda nefret ve heyecanla karşılandı", *Anadolu* "Yapılacak şey yeni idare heyeti yapılarak İzmir ocak ve gençliğinin Hamdullah Suphi Bey'in keyfine tabi olmadığını anlatmak lazım, elimizde asa mürit olmak isteniyor"

derken *Hizmet* "Biz iki tarafı da dinleriz. Fakat demagoji ve jest bahsi karşımıza çıkarsa Hamdullah Suphi Bey'e hani cüppen, sarığın senin yerin Ayasofya kürsüsü olmak gerek deriz"[31] diyerek artık kişiliğe varan suçlamalar yapılırken, Hamdullah Suphi ve merkez ocağıyla olan kesin ayrılık ifade ediliyordu.

Serbest Fırka'nın kuruluşu ve İzmir Türk Ocağı meselesi

12 Ağustos 1930 tarihinde İzmir Türk Ocağı meselesinin tartışıldığı günlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruluşunu tamamlamıştı. Yeni fırka İzmir ve çevresinde epey rağbet gördü. Yeni fırkanın kurucuları arasında pek çok Türk Ocaklı da bulunuyordu. Türk Ocakları reisi Hamdullah Suphi Bey de yeni fırkaya sempatisini fazla gizleyemedi. SCF daha kuruluşunun ilk günlerinde önemle gözünü CHF'nın denetiminde bulunan ocaklara çevirmekte gecikmedi. CHF'lılar tarafından kontrol altında tutulan ocaklar SCF'lıları bünyesine alacak, onların ocakta bu isim altında faaliyet göstermelerini hazmedebilecekler miydi? Rakı meselesi Türk Ocağında şimdi siyasi bir krize dönüşmüştü.

Gittiği her yerde verdiği her demeçte Türk Ocağının nizamnamesinin üçüncü maddesi olan "Ocak siyasetle uğraşmaz, hiçbir ocaklı cemiyeti siyasi emellerine alet edemez" maddesini hatırlatan Hamdullah Suphi bir süre sonra "Bu sesi koruyacaksın"[32] yazısıyla Türk Ocakları reisi olarak yeni fırkayı açıkça desteklemiş, ocaklı gençliği SCF'na karşı yönlendirmiş tüzüğü, yasayı, nizamnameyi hiçe sayarak çiğnemiş, Türk ocakları bünyesine fırkacılık, hizipçilik kavramlarını davet etmişti. Bu davet yanıtsız kalmadı. Şimdi hesaplaşma bekleniyordu. Ve bu hesaplaşma İzmir Türk Ocağı'nda olacaktı.

Hamdullah Suphi 13 Ağustos'ta İzmir'den üzgün ve dargın ayrıldı. Zeynel Besim, *Hizmet*'te Hamdullah Suphi'yi uğurlarken "Hamdullah Suphi Bey'e ocaklar babadan miras değildir. Malûm ya bu memleketin adına İzmir diyorlar. Ocak bahsinde mürşide ihtiyacımız olmadığından kurultay'a kadar istiklâlimizi bile ilan edebiliriz" diye yazıyordu. Bir ocaklı olarak bağımsızlıktan sözetmekten çekinmiyordu.[33]

İzmir Türk Ocağı - Yeni Asır davası

İzmir Türk Ocağı idare heyeti'nin *Yeni Asır* gazetesi ve baş muharriri İsmail Hakkı Bey'ler aleyhinde açtığı davaya 14 Ağustos 1930 Perşembe günü başlanmış, birkaç kez ertelenen davada pek çok tanık dinlenmiş, dava basın aracılığıyla tüm İzmir'e duyurulmuş, gazetelerin ilk sayfalarında yer almakla gündemin ilk konusu olarak popülaritesini korumuştur. Mahkemeler birbiri ardına devam ederken Hamdullah Suphi Bey de bu kez İstanbul'dan İzmir Ocağı'nı ve burada rakı içilmesini eleştiren beyanlara devam ediyordu. Türk Ocakları reisi özellikle tarafsız kalması gereken bir ortamda mahkemeyi etki altında bırakacak söylevlerin içine giriyor, polemiği genişletiyordu. Hamdullah Suphi aleyhindeki yazılar da buna paralel olarak ağırlaşıyordu. Bu sırada "Hamdullah Suphi Bey ne hakla ve ne salâhiyetle İzmir Ocağı bahçesinde rakı içirtmeyeceğim diyor. Ocaklar Hamdullah Suphi Bey'in malikanesi, ocaklılar da kendisinin muti reayası mıdır?" diyordu bir genç ocaklı.[34]

Hamdullah Suphi yıllar sonra yayınlanan anılarında bu durumu hayıflanarak ve CHF yöneticilerini hedef alarak İsmet Paşa'ya bile aktarmış İzmir gençliğinin parti yöneticilerinden bıktığını uygulamalarından rahatsız oldukları için Türk Ocağına bile gidemediklerini, ocağın soysuzlaştığını belirtmiş, CHF mutemedinin görevden bir an önce alınması gerektiğini izah etmişti.[35] İzmir'deki bütün olayların sorumluluğunu fırka mutemedi Kız Salih'e çıkarmıştı. İlginçtir fırka mutemedi Salih belki hedef gösterildiği, belki de Hamdullah Suphi Bey haklı olduğu için Serbest Fırka'nın İzmir olaylarında hedefteki adamdı. Ve canını vilâyete sığınarak kurtarabilmişti.

Mahkemeler devam ederken *Yeni Asır* gazetesi bir kez daha Türk Ocağı'na yüklendi. Bu kez konu rakı meselesi değildi. Türk Ocağı'nda yapılacak idare heyeti seçimlerinin tüm ocaklılara haberdar edilmediğini ve ocak idare heyetinin azalar arasında çifte standart uyguladığını belirtti.[36] Oysa, bu yazı çıkmadan üç gün üst üste gazetelere idare heyeti seçimleriyle ilgili ilanlar verildiği bir gerçekti.[37] *Yeni Asır* yeni iddiasıyla kamuoyundan beklediği ilgili bulamadı.

Uzun süredir merakla beklenen İzmir Türk Ocağı idare heyeti seçimleri 20 Eylül 1930 Cumartesi günü büyük bir gerilim içinde başladı. İzmir Türk Ocağı her şeyi ile CHF'lı olan azalarıyla ocağa girmek ve ele geçirmek isteyen SCF'lıların mücadele alanı oldu. Artık ocakta siyaset yapılmıyor demenin hiçbir anlamı olamazdı. İdare heyeti adaylarının isimleri bir hafta süreyle gazetelerde yayınlandı. Adayların isimleri verilirken partinin ismiyle anılmıyordu. Fakat kimin hangi partiyi desteklediği de herkes tarafından biliniyordu. Ocak idare heyeti seçimi siyasi tercihin yapıldığı bir mahiyette kazanıyordu.

Seçimlerden önce *Anadolu* gazetesi Halk Fırkası'nın gönüllü olarak propagandasını yapıyordu. *Hizmet* gazetesi daha ılımlıydı. Üyelere reylerinde kıskanç olmalarını, şuurlu davranmalarını, ocakları bulundukları ortamdan kurtarmalarını öğütlüyordu.[38] *Yeni Asır* seçimlere fazla itibar etmedi.

Ocak idare heyeti seçimi toplantısına 198 ocak üyesi katıldı. Bunlardan CHF kökenli 191 üye oylamada eski ocak idare heyetinin göreve devam etmesini istedi. Ertesi gün *Anadolu* gazetesi seçimi manşetten "CHF'nin zaferi" diye verirken[39] her halde yapılan seçimin Türk Ocağı idare heyeti seçimini olduğunu gözden kaçırmıştı.

SCF Türk Ocağı idare heyeti seçimlerinde umduğunu bulamadı. CHF İzmir İl Başkanı Ekrem Hayri (Üstündağ) Bey İzmir Türk Ocağı seçimlerine ne kadar iştirak etmediklerini gazetelere ilan vererek[40] tekzip ederse etsin, olayın içinde bulunanlar ve izleyenler SCF'nın bir güç denemesi olarak bu seçimlere katıldığını anlatacaklardı. Ve kendi adaylarının bu seçimde CHF adayları yanında şahine nisbetle serçe misali kaldığını, bu yüzden seçimi kaybettiklerini dile getirerek Fethi Bey'e dert yanıyorlardı.[41]

Ocak idare heyeti seçimlerinde ortaya çıkardıkları adayları hüsrana uğrayan SCF'lılar yavaş yavaş ocaktan çekilmeye başladılar. Bir kısmının da birer bahane bulunarak üyeliklerine son verildi.[42] Zeynel Besim Bey CHF'nın Türk Ocakları üzerindeki etkisini giderek şiddetlendirmesi karşısında yazdığı "CHF ve Faşizm" adlı makalede "Artık ocaklı demek faşist, yani CHF mensubu demektir. Bizim gibi faşist olmak istemeyen en eski ocaklı liberaller de kovulacaklardır"[43] diyor yeni durumu eleştiriyordu.

Türk Ocağı - *Yeni Asır* davası da çeşitli aralardan sonra 19 Mayıs 1931 günü *Yeni Asır* müdürü Abidin ve Başmuharrir İsmail Hakkı Bey hakkında verilen beraat kararı ile sonuçlanmıştır.[44] İsmail Hakkı Bey ocak davası sonuçlanınca şu ilginç yorumu yapmıştı. "Bu cerahatli yara öyle bir şişmişti ki toplu iğnenin başını görünce patladı."[45]

Bir kadeh rakının sonuçları hiç de hoş olmadı. Türk Ocağı'nın özellikle son olayda İzmir gençliğini birleştirici niteliğinden uzak siyasi düşüncelerin etkisiyle kendi tüzüğüne muhalif bir duruma gelmesi haval kırıklığına neden olmuş, İzmir gibi temelleri oldukça sağlam olan Türk Ocaklıların şahsi maneviyatlarını sarsmış, Türk Ocağı çekişmesinde Hamdullah Suphi prestij yitirmiş, tek partı yonetiminin gözünden düşmüş, Turk Ocakları'nı kargaşanın içine atmıştı. Başka bir bakış açısıyla cumhuriyet idaresi inkılapları yapıp, bunu halk tabanına yavmaya çalışırken birer kültür yuvası olan ocakta rakı içilip içilmemesi, fırkacılık, hizipleşme gibi basit ve anlamsız çıkar çatışmaları ve tartışmalar üzerinde fırtınalar koparılıyordu. Bu süreç ocakların bir süre sonra kapatılmasını ve Halk Fırkası'na iltihakını hazırlayacaktı.

NOTLAR

1 Tarık Zafer Tunaya **Türkiye'de Siyasal Partiler.** Cilt: 1 İstanbul 1988. s. 433.

2 Füsun Ütel **Türk Ocakları** (1921-1931) Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınlanmamış doktora tezi. Ankara 1986

İbrahim Karaer **Türk Ocakları ve İnkılaplar.** Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi dokto ra tezi. Ankara 1989

Yusuf Sarınay **Türk Milliyetçiliği'nin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları** [illegible] İstanbul 1994

3 Kenan Akyüz "Türk Ocakları" **Belleten,** sayı: 196. yıl: 1985, (s. 205).

4 **1340 senesi Nisan'ında Toplanan Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları** Ankara 1341. s. 14.

5 **Türk Ocakları üçüncü kurultayı zabıtları.** İstanbul 1927, s. 7.

6 **Türk Ocakları 1928 senesi kurultayı,** s. 32

7 **Yusuf Sarınay,** A.g.e., s. 251.

8 **Türk Ocağı yasası 1927,** s. 22. madde: 72 Türk Ocakları'nda merkeziyetciliğin artması na paralel olarak 1923 yılında Adana da **Altınyurt,** Sivas'ta **Birlik,** Sinop'ta **Türk Bahçesi,** İzmir'de **Türk Gençleri.** yayınlarını durdur mak zorunda kaldılar.

9 **Türk Ocakları Talimatnamesi,** madde: 165-168, s. 25.

10 **Türk Ocakları Yasası 1927,** madde: 49, s. 17.

11 **Türk Ocakları 1928 senesi kurultayı,** s. 30-31.

12 **Türk Ocakları 1928 senesi kurultayı,** s. 27.

13 Ömer Faruk Huyuguzel **Necip Türkçu.** Kültür Bakanlığı yayını, 921 Ankara 1988. s. 164

14 Kamuran Kenan "Türk Ocakları hakkında". **Türk Sesi gazetesi,** 19 Temmuz 1923

15 Günver Güneş **İzmir Türk Ocağı Faaliyetleri (1923-1931),** Dokuz Eylül Üniversitesi. A.İ.İ.T.E. yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir 1990, s. 98-116.

16 **Yeni Asır** 3 Temmuz 1930 Perşembe

17 Günver Güneş **A.g.tez.** s. 98.

18 **Anadolu.** 6 Temmuz 1930 Pazar

19 **Vakit.** [illegible] Temmuz 1930 Cuma.

20 **Anadolu,** 27 [illegible] 1930 Pazar

21 **Vakit.** 25 Temm[illegible] 1930 Cu[illegible]

22 Türkmen Parlak **Yeni Asır'ın İzmir Yılları.** İstanbul 1989, s. 306

23 **Hizmet,** 29 Temmuz 1930 Salı.

24 **Hizmet,** 30 Temmuz 1930 Carsamba.

25 Turkmen Parlak **A.g.e.,** s. 307.

26 **Yarın,** 5 6 7 Temmuz 1930

27 **Vakit.** 8 Ağustos 1930 Cuma

28 **Anadolu** 10 Agustos 1930. **Hizmet** 10 Ağustos 19[illegible] **Yeni Asır** 10 Ağustos 1930.

29 **Anadolu** [illegible] Ağ[illegible]s 1930 Pazartesi.

30 **Hizmet** 1 Agustos 1930 Pazartesi.

31 **Yeni Asır** 12 Agustos 1930, **Anadolu** 12 Ağustos 1930. **Hizmet** 12 Ağustos 1930.

32 **Akşam** 11 Eylul 1930.

33 **Hizmet** 13 Agustos 1930 Çarşamba, Zeynel Besim Bey ayn. zamanda İzmir Turk Ocağı üyesi idi

34 **Anadolu** 22 Ağustos 1930 Cuma.

35 Mustafa Baydar **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları** İstanbul 1968. s. 316-319.

36 **Yeni Asır** 16 Eylul 1930 Salı.

37 Günver Güneş **A.g. tez.** s. 112.

38 **Hizmet** 18 Eylul 1930 Persembe.

39 **Anadolu** 21 Eylul 1930 Pazar.

40 **Hizmet** 22 Eylül 1930 Pazartesi.

41 Agah Hamdi "Serbest Fırka Teşkilatı'nın İçyüzü" **Anadolu gazetesi** 10 Teşrin-i evvel 1930.

42 **Hizmet** 30 Teşrin-i sanı 1930 Pazar.

43 **Hizmet** 25 Eylül 1930 Perşembe.

44 **Yeni Asır** 20 Mayıs 1931 Çarşamba.

45 Turkmen Parlak **A.g.e,** s. 309

Makâme-i Tevkifiye

EBÜZZİYA TEVFİK

"İnsan için maişet-i ictimaiyenin
illet-i gaiyesi taarruzdan masun olmaktır."
KEMAL

İstitrad

Vak'adan birkaç gün evvel Tarabya'da Summer Palace'ta bir dostum tarafından saltanat-ı seniyyenin hayırhâhı olan bir devlet-i muazzama sefirine takdim olunmuştum. Bu zat sair rüfeka-yı meslekî gibi bittabii ahval-i dahiliyemize müteallık birçok menabi'den birçok havadis aldığı ve fakat muttali olduğu şeylerin kâffesine sahih nazarıyla bakmayarak züyufunu halisinden tefrikle hakikati öğrenmeyi vazife-i sefaretten ziyade vazife-i insaniyeye muvafık bulmayla kendisine tanıttırılan zevattan daima tashih-i malumatı itiyat edindiği için esna-yı musahabette memleketimiz Securite Publique'in biraz zamandan beri uğradığı hasara dair işittiği vak'aların vukuuna ihtimal verilmeyecek mertebelerde olduğunu söylemiş ve misal olmak üzre de –bir casusun 5-10 kuruş kapmak veya nişan ve rütbe almak veyahud hizmetinde terakki etmek maksadıyla nazar-ı hükümette menfur olan ashab-ı hamiyetten birine bir sakîme isnadıyla iras-ı bâlâ eyleyegeldiğini ve biçareyi usul-ı ma'rufe-i adliyeden hiçbirine ve hatta Rusya gibi esas idaresi usul-ı istibdad üzre müesses bir devlette cari olan ve fakat yine kaide tahtında bulunan muamelat-ı zulmiyeye dahi kıyas edilemeyecek surette yakasından tutup mülkün en hücra bir yerine iclâ ve hanümanından ve belki canından bile cüda eylediklerini irad eylemişti.

Kendisine ufacık bir mukaddemeyle istid'a-yı afv ettikten sonra dedim ki: Memleketimizde süferanın düşmekten hâli olmadıkları varta-ı hatîâtın iki sebebi vardır ki bunun biri süferaya, diğeri bize ait kabahatlerdendir. Süferanın burada aldıkları havadisin ravileri ne kadar müteaddid olursa olsun menbaları birdir. Yani herhangi sefir olursa olsun ya tercümanlarından veya tercümanlarının bizzat veya dolayısıyla tanıttıkları Levantenlerden (yani Şarklılaşmış Frenklerden) istihsal-ı malumat ederler ki bunlar başka başka şahıslara inkısam etmiş bir vücud demektir. Binaenaleyh her ne üzerine bir havadis öğrenmek isterse onu esasa tahavvül etmeksizin eşhas-ı müteaddide lisanından bir siyakta öğrenerek bittabii sıhhatine itimat eder ve bundan dolayı doğrusunu yalanından ayırmaya tenezzül etmeksizin telakki ettiği yolda hükümet-i metbuasına bildirir. İşte bu kabahat süferaya aittir. İkinci kabahat bizim lisan âşina olanlarımızdadır ki her gün bu gibi rivayat-ı elîmeyi işitip vatandaşlarına yana yakıla naklettikleri halde, hiçbiri bir suretle süferayla münasebet peyda etmeye ve ülfetini hususiyet mertebesine isal edip de onu birtakım efkâr-ı mahsusa ashabının iğrazına hadim olmaktan kurtarmaya çalışmazlar. Binaenaleyh şimdi irad ettiğiniz misal dahi yine o menbalardan teraşşuh etmiş bir ihtira'-ı garazkâraneden başka bir şey değildir. Çünkü size bu haberi veren adama –Hikâye ettiğiniz vak'anın eşhasını hüviyetleriyle bana tanıttırırsanız memnun olurum, diyecek olsanız o zaman o adamın nasıl şaşırdığını ve evvelce gözüyle görmüş gibi naklettiği vak'ayı falandan işitip, falana da galiba dostlarından biri söylemiş olması muhtemel bulunduğu tevilatıyla işin içinden sıyrılmak istediğini görürsünüz.

Bunun üzerine sefir demişti ki: –Pekâlâ işte iki taraf da kabahatlerinden tecerrüd etmiştir. Ben işittiğim sözleri velev ne kadar hakir olsa madem ki nezdinde bulunduğum hükümetin ef'aline dairdir, doğru olarak öğrenmeyi ve doğruluğuna kanaat hasıl etmeyince devletime bildirmemeyi âdet edinmiş bir adamım. Bu sebeple daire-i ülfetime kabul ettiğim zevatı ekseriyet üzre bu vatanın evlad-ı hakikiyesi olan Müslümanlardan intihap etmekteyim. Sizinle teşerrüfüme vesatet eden şu dostum bana epeyce vakitten beri evsaf-ı vatanpervaraneniz hakkında meddahlık etmekteydi. Binaenaleyh zatınızla husul-ı muarefeye iştiyakımın asıl hikmeti de sizin kabahat addettiğiniz ve benim de tamamen tasdik eylediğim varta-i hataya düşmemekliğim için istitlaatımı sizler gibi hakiki vatanperverlerden tashih etmek maksadıdır. İşte siz de lisan âşinalarınıza bulduğunuz kabahatten bu suretle tebrie-i zimmet ettiniz. Benim malumatımı tashihe himmet buyurdunuz. Fakat şu hakikati bilirsiniz ki ateşsiz hiçbir vakit duman çıkmak imkânı yoktur. Benim irad ettiğim misal birçok noktainazardan mubalağayla şekl-i aslisini kaybetmiş farz olunsa bile, yine bazı mertebe muhafaza-i sıhhat ettiğinde şüphe yoktur. Bu gibi hadiselerin tamamı tamamına ihtiraat-ı garazkâraneden olduğunu iddia edebilir misiniz? –Bittabii hayır! dedikten sonra şu yolda izahata mübaderet eyledim:

Memleketimizde filhakika casus namına bir fırka-i rezile bulunmaktadır ve her nedense bu fırka gittikçe hem cesaretini, hem de efradını artırıyor. Fakat hiçbir vakit velev en ziyade mazhar-ı itimat olmuş olanlardan olsun, birinin sözüyle diğer bir bîgünahın dediğiniz gibi vatan ve hanümanından cüda edildiği yoktur. Bilakis bu gibi denîlerin iftiraları sabit oldukça kendileri dûçar-ı mücazat olmaktadır. Bu bapta size bir misal irad edeceğim ki nefsime müteallık vekayiden olduğu için itimadınızı davet hususunda müşkilata da tesadüf etmeyeceğim: Bundan 2 sene evvel hükümetin himayesi tahtında bulunan bir mektebin müdürüydüm. Maiyetimdeki memurlardan ikisi benim vücudumdan dolayı meluf oldukları suiistimalattan mahrum olunca, oradan def'ime çare aramışlar; binaenaleyh aleyhimde müttefikan birer jurnal vermişler ve bana birtakım seyyiat uzv eylemişlerdi. Beni çağırdılar; jurnallerin mealini bildirdiler. Ben de jurnallerin mürettipleri olan adamların şahıslarını tayin eyledim. Tasdik eylediler. Onun üzerine muvacehemi talep eyledim. Müsaade eylediler. Herifler getirtildi. Muvacehe esnasında isnadat ı vakıalarını delail i muknieyle red eyledim, itiraf ı iftiradan başka çareleri kalmadı. Meğer kendilerinin bu yolda evvelce de bazı sabıkaları varmış. Binaenaleyh buradaki memuriyetlerine muadil birer hizmetle mücazaten taşraya gönderildiler. İşte görüyorsunuz ki bu gibi vak'alar sizlerin sem'inize vasıl olunca kadar mahiyet-i asliyesi tanınmayacak mertebelerde tebdil-i şıkâyet ve kıyafet ediyor.

Sefir cevaben dedi ki:

Teşekkür ederim; izahatınızın sıhhatini lisanınızın safveti isbat ediyor. Şu kadar var ki bu izahatınız, sizin iddianızdan ziyade benim mesmuatımın muvafık-ı hakikat olduğunu müeyyeddir.

Sizin memur bulunduğunuzu ve maiyetinizden iki şahsın size isnadatta bulunmalarıyla celb olunduğunuzu ve kendinizi delail-i muknieyle müdafaanız üzerine herifler itiraf-ı iftira etmeleriyle mücazaten taşraya gönderildiğini söylüyorsunuz. Şimdi mülahaza buyurunuz! Şu serd eylediğiniz vak'a Securite Publique'e arız olan hasarın en vazıh delailinden değil midir?

Ebüzziya Tevfik

Sizi niçin celb etmişler, sualinden evvel, nereden celb eylediler? diyecek olsam elbette bir mahkemeden diyemeyeceksiniz. Çünkü bir mahkeme, bir casusun jurnaliyle hiçbir kimseyi celbe tasaddi edemez. Usul-i muhakemat-ı cezaiyeniz ilan olunmuş olduğundan münderecatına velev sathi olsun vukufum vardır. Bu cihetle bir adamın bir mahkemeye celbi, evvela mücrimiyetinin mertebe-i şuhudda olmasına ve cürm, meşhud olmayıp da mestur ise, ihbar ve şehadetin vukuuna menuttur. Bu iki halden maada ahvalde usul-ı idaresi kaide-i adalet üzerine müesses olan memalikte velev ne kadar ehass eşhas olursa olsun hiçbir adamın bir suretle tevkif ve istintak ve muhakeme gibi muamelelere uğramasına mutasavver değildir. Demek ki bir mahkemeden celb edilmediniz. O halde sizi usul-ı mevzua-i adliye hilafında olarak, haydi tabirde iltizam-ı nezaket edelim de, bir suret-i örfiyede yerine gayrıresmi surette celb etmişler diyelim. Fakat şu hakikat her yerde müsellemdir ki herhangi şey ki kavanin hilafında mazhar-ı muamele olur o şey mutlaka zulümdür. Size ne isnad etmişlerdi? Farzedelim ki bir Anarşist kadar tehlikeli göstermiş olsunlar. Madem ki fiile müteallık bir

Ebüzziya Tevfik'in anılarında geçenTarabya'daki Summer Palace'in eski bir kartpostalı

hareketiniz yoktur; o halde zabıta-i adliye veya ihbar ve şahadet gibi ahvalle dahi münasebetiniz olamaz. Sizin hakkınızda hükümetin icra edeceği bir şey varsa zabıta-ı mania namı verilen asayiş memurlarının taht-ı teftişinde bulunmaktan ibarettir.

Saniyen bir hükümet asayiş-i ammenin intizam-ı ceryanı için istihdam ettiği memurları dirayet ve istikametçe mücerrebül etvar adamlardan intihap etmeye mecbur ve bir memurun her şeyde mutlaka isabet etmesi mümkün olamayıp, hasbel beşeriye bazan hata etmesi de müsteb'ad olmadığından, hükümet bir şahıs hakkında mahall-i asayiş bir haber aldığı zaman her şeyden evvel o teşebbüsün isnad olunduğu şahsı nazar-ı mütalaaya almaya ve çünkü her türlü vesail ve tedabiri ittihazda ifraddan ziyade kudreti müsellem olan hükümet, ihbar-ı mücerredeyle bir şahsı tevkife değil, belki o şahsın teşebbüsatında muvaffak olmak için ne yolda davrandığına, ne gibi vesail ve vesaite müracaat eylediğine tamamiyle yakîn hasıl etmek üzre, her gün, her saat takip ederek menviyyatını mertebe-i fiile takrib edeceği bir sırada yakalayıp kanun-ı adalete teslim etmeye memurdur.

Şimdi meseleyi tahlil edelim: Sizin hakkınızda jurnal verenler kimlerdi? Maiyetimdeki memurlardandı demiştiniz ve yine demiştiniz ki bir mektebin müdürü bulunuyordum. Pekâlâ! Bu memurlarla jurnal vermek arasında ne münasebet mutasavverdir? Fakat müsaade buyurun da sözümü ikmal etmeden cevap vermeyin. Bir mektebin idaresine memur olanların büyüğünden küçüğüne kadar hiçbirinin zabıtaya müteallık bir vazifesi olamaz. Evvela kendisinde böyle bir vazife tasavvur edip de ihbarat-ı hafiyede bulunanlara müsaade edilmek, vezaif-i zabıtayı doğrudan doğruya ve resmen vazifedar olanlardan maada umuman efrad-ı memlekete tamim etmek demektir ki, işte bu hal her şeyden evvel ahlak-ı umumiyeyi ifsad ve bu ifsad ise asayiş-i âmmeyi ihlal ve berbat eder.

Saniyen böyle bir jurnalle sizin celbiniz her ne namla olursa olsun hilaf-ı kanundur. Çünkü bu celb ve isticvab, bitteselsül kavaidi mevzuayı ihlal etmekle neticesinde asayiş-i âmme musab olmaktadır.

Salisen jurnalcilerin sübut-ı iftirası üzerine hizmetlerine muadil birer memuriyetle taşraya gönderilmeleri dahi işitilmedik mücazat-ı garbiyedendir. Demek ki zabıta-i belde ve kavanin-i mevzua ve mehakimi adliyeden başka burada halkı tecessüs eder ve edemezse iftiraya cür'et eder bir kuvve-i hafiye, istediği eşhası celb ve istintak eder başka bir hey'et ve netice-i istintak ve muhakeme üzerine i'ta-yı hükmle beraber icra eder ayrıca usul ve kavaid mevcuttur.

Böyle kudret-i teşrii ve tenkizi iki şekle iltibas etmiş bir mülkte securite publique, yani masuniyet-i mal ve can kazıyyesi de mefkuddur. Amma siz (mubalağa ettikleri kadar değildir) kavlinizi yine tekrar ederseniz ben de derim ki: Kaide hilafına olunan muamelenin azı da çoğu da müsavidir. Madem ki bir hükümet hilaf-ı usul ve kanun muameleye kendisinde kudret görmektedir. Bugün hafifini icra ederse istediği zaman istediği şahıs hakkında da en ağırınıicra eder. Binaenaleyh bir hükümet ne vakit ki bu salahiyeti haiz olmadığını idrak eder de takip ve tevkifi, mükafat ve mücazatı kavanin-i mevzuaya tatbikan icraya mübaderet eylerse masuniyet-i mal ve canın da vücudu takaddür eyler.

Sefirin şu kıyas-ı mukniasını reddedebilecek birçok mülahazat idadına niyet eyledimse de hiçbirini medar-ı ikna bulamadığımdan bizzarure sükutla tavr-ı teslimiyet göstermiştim.

Tesadüfe bakmalı ki bu mülakat ve mukaleme Eylül'ün 23. Pazar günü vaki olmuştu. Bense 25. Salı günü

akşamüzeri taht-ı tevkifte bulunuyordum. Geceyarısı Ayastefanos'tan Sirkeci'ye gelinceye kadar furgon içinde hep sefirin meşrudatındaki isabeti tasdik ediyor ve "Hakkı var; herhangi muamele ki hilaf-ı kanundur mutlaka zulümdür" diyordum. Devlet "masuniyet-i mal ve canı" ta Gülhane Hattı'yla ve "harem-i büyutu" Kanun-ı Esasi'yle ilan eylemişti. Halbuki meydanda bir sebeb-i sahih yokken beni tevkif ediyorlar. Kârgâhımı, mubeyyitimi basıyorlar, eşyamı keyfemayeşa alt üst ediyorlar, istediklerini alıyorlar, geceyarısı bir cani gibi beni sürükleyip hapse atmak üzre götürüyorlar. Evimde bir nöbetçi bırakıyorlar, yani benden maada evimde bulunanların da hürriyetlerini selb ve huzurlarını ihlal ederek hürmet-i beyti hetk eyliyorlar. Kimbilir daha neler yapmak isteyecekler, yahud yapacaklar! Pekâlâ amma sebebini söylemiyorlar. İhtimal ki memurlar da hakikat-i halden haberdar değillerdir. Orası benim vazifem değil, ister haberleri olsun, ister olmasın. Benim aradığım ve öğrenmek istediğim şey, şu tevkif ve taharriyi mucib olan maddedir. Hem de bu hal saat 11'de hâdis olmuş. Demek ki o gün saat 10'da, yahud biraz daha evvel veya biraz daha sonra casusun biri bir jurnal vermiş. Her ne isnad eylemişse eylemiş, bizi bu belaya uğratmış. İyi amma bunu ertesi sabah kaide-i adalete tevfikan icra da mümkündü. Bilmeliydiler ki ben huzur-ı bâl ile matbaamda uyumuş ve kalkıp evime gitmek üzre yola çıkmıştım. Bir suiniyet sahibi bile olmuş olsam yine evime gidiyordum. Ne ihfaya değer bir teşebbüsüm, ne de muamelatımdan dolayı havf ve ihtirazım vardı. Beni firar edecek itikadında bulundularsa firarımı mucip fiilimi de öğrenmeleri lazım gelirdi. O halde bile gece suret-i hafiyede beni taht-ı nezarette tutmak mümkündü. Binaenaleyh erteye talik etmeksizin derhal tevkifimi mucib olacak surette acaba ne yapmışım? Hay Allah cezalarını versin, şimdi anladım! Galiba Summer Palace'ta sefirle mülakatımı görüp yazmışlar ve ihtimal ki telefonla dinlemişler gibi, birtakım isnadatta da bulunmuşlardır dedim ve tevkifim için en kuvvetli sebep olmak üzre bu mülakat meselesinde karar kıldım.

Evet! Paris'in, tak-ı zaferin, Sirkeci caddesiyle Düyun-ı Umumiye binasının mukayesesindeydim. Bu tahatturat ve mülahazatın kat'ına o aralık kulağıma akseden bir savt-ı galiz sebep oldu. Araba Nallı Mescidi dönerek İran Sefarethanesi'ne müntehi yolu tutmuştu. Ses, ortalığın sükutunu ihlal edecek mertebe enker esvattandı. Etrafıma bakındım. Meğer Sadaret Dairesinde Karahisar Türklerinden bir odacı makam-ı vekalet-i mutlakaya kurulmuş açık pencerenin önünde Türkâne bir makamla bir kayabaşı ünlemekteymiş. Herifin bu haline ihtilal ki benden başkası olsa gıpta ederdi. Fakat ben –nasıl bir mevkide bulunursam bulunayım– saltanat-ı seniyyenin merkez-i serat-ı umuru olan o makamın böyle kayabaşıyla ihlal-i azametine sebep olan bir terbiyesizi mümkün olsa derhal tedip ederdim. Polis müdürü Hüsnü Efendiyse Kandıra'da bulunduğu hengam-ı şebabının yad-ı teessüriyle mütehassis olmuş olmalıydı ki "Aşkolsun sana bu gurbet" takdir-i âmiyanesiyle hiss-i gıptakâranelerini ketme kadir olamamışlardı.

Beş dakika sonra birkaç sokağa daha sapmak suretiyle Nazır Paşa'nın konakları pişgâhına vasıl olduk. Polis müdürü efendi arabacıya beklemek emrini vermekle beraber faytondan inerek açılmış olan konak kapısından içeriye girdi. Biz de kendilerini takip eyledik. Konak bir zabtiye nazırı konağı gibi korkunç değildi. Bilakis sahibinin ihtida etmiş –Kont Necip namında bir Alman olduğunu ertesi günü öğrendiğim bu konak– müstecirinin siması gibi insana lisan-ı halle emare-i emniyet olan bir beşaşet izhar ediyordu.

Yukarı çıktığınız zaman önümüze elinde bir şamdanla kranta bir uşak düşmüştü. Yukarıdaysa siması, sininden ziyade yorgunluğunu gösterir bir tevaşi orta yerde bulunan bülend bir lambayı yakmakla meşguldü. Lamba yanınca bulunduğumuz mahallin vâsice bir muntazam salon olduğu zahir oldu.

Erteye talikinde pek büyük tehlike veya mesuliyet mevcutmuş gibi akşam ezanlarında 15 km mahalde taharriyat icrasına mecburiyetg örülen bir işin elbette ehemmiyeti olmak ve bu kadar mühim olan bir meselenin hasıl edeceği neticeye bir zabtiye nazırıysa bîkeskiyane intizarda bulunmak iktiza etmez mi? Halbuki nazır paşa dahil-i havab-ı huzur olabı 3 saat olmuş! Her neyse, tavaşiye olunan ihtar üzerine kendisini uyandırdılar. Biraz sonra da mabeyn odasında da polis müdürü efendiyi kabul eylediler. Salonda benimle Hüseyin Daim Bey kalmıştı. Bu delikanlıdan ilk görüşte hoşlanmıştım. Sabahat-i siması ve küşadegi i nasıyesi civanmerdliğinin bir âyinesiydi. Hasılı namdaşı olan efendinin zadd-ı kâmili görünüyordu. Polis müdürünün paşayla ne konuştuklarını bittabii bilemem. Yalnız şurasına işitmiş gibi hükmederim ki beni ele geçirmek ve evrakımı ketm ve ihfaya meydan vermemek hususlarında pek büyük eser-i maharet ve dirayet göstermiş olduğuna paşayı iknaya çalışmış ve nakliyatına da matlubun böyle arbedesizce hasıl olması mahza âsâr-ı muvaffakıyet-i nezaretpenahiden olduğu rişvet-i kâmilesiyle hitam vermiştir. Tarkiben yarım saat imtidad eden bu mülakat, bizim o gece hapisane-i umumide lutfen istirahatimiz kararıyla neticelenmişti. Çünkü efendi huzur-ı nezaretpenahiden çıkınca birlikte gidece-

ğimizi beyan buyurdular. Bense orada kalmayıp 20 sene evvel bir kere daha misafiriyetle şerefyab olduğumuz o mahalle gideceğime zaten mutmaindim. Hatta arabacıya beklemek emrini vermeleri o maksada mebni olduğunu biliyordum. Bence evimde meluf olduğum havabgâhımdan ayrıldıktan ve bahusus velev muyakkaten olsun münselibül hürriye bulunduktan sonra Saray-ı Hümayunun zerandude tavanlı odalarıyla hapisanenin büyut-ı mnakıbla muhat hücrelerinde yatmak müsaviydi. Mahasıl konaktan tekrar arabaya rükubla yola düzüldük.

Galiba bu gece şeytan, beni tazip için malik olduğu havass-ı iblisanenin kâffesini istimal hevesine düşmüş olmalıydı ki araba, Nafıa Nezareti önünden doğruca Daire-i Zabtiyeye gitmek lâzım gelirken, Sultan Mahmud Türbesi'ne saptı. İhtimal ki gece vakti nazır paşa konağına götürülenlerin, ba'de hapisaneye i'zam olunageldiklerine arabacı vakıf olmalıydı ki kendisine "falan yere!" diye bir emir verilmemiş olduğu halde bizi Sultanahmed'e doğru sevk ediyordu. Halbuki biz evvelce Bâb-ı Zabtiyeye gidecek ve merkez komiserine mal edildikten sonra hapisaneye gönderilecektik. Arabacının bu yanlış zehabı meğer beni dâğ-ı bir dil edecek bir hatıra-i nefret-âver ikazı içinmiş! Çünkü açık arabada bulunduğum gibi sağ tarafta da oturduğum cihetle kapalı fırının köşesini geçer geçmez Mahmud Nedim'in kümbet mezarı birdenbire nahv-i sitemnası nazar-ı şuhud oldu. Ya bu rüyet-i gayrımüterakkabe üzerine kör şeytan hatıra neler getirmedi! Mel'unun bir Moskof memuru gibi Ignatief'i kuvvetüz zahr edinerek bünyan-ı devlete açtığı rahneler, saltanat-ı seniyyenin deayim-i hayatiyesinden olan Tanzimat-ı Hayriye'ye kadar vurduğu darbeler, maliyeyi tahte-i iflasa oturtmak için ittihaz ettiği tedabir-i hainane, hasılı devleti maddi ve manevi yıkmak için her cihetine dört elle sarılarak teşebbüs eylediği vesail ihanet-i me'l ve Sultan Abdülaziz gibi kaviyyül azm bir padişah-ı âl-i himmeti uğrattığı dâm-ı ihtiyal birer birer pişgâh-ı müfekkirede tecelli eyliyordu. Nihayet bir de bulunduğumuz hal, yani bugünkü günde bir hizmetkârının cümletül mülk veya müsteşar-ı saltanat meziyet ve makamını ihraz etmesi ve

Ebüzziya Tevfik'in oğlu Velid Ebüzziya

hatta şimdiki halde bakiye-i saltanatın tamamiyle ındıras ve imhasına öyle bir uşağın maa ziyadeten kiyafet eylemesi hep o mesai-i iblisane, hep o mücahedat-ı muhribane netice olduğu birer birer manzara-i hatıradan mürur eyledi. Binaenaleyh mezar-ı kerahet-nisarından güzar etmeden evvel piş-i hayalimde tecessüm eden ruh-ı habisini dur, baş-ı lain ve nefrine havale eyledim.

Arabacı dediğim gibi yanılmıştı. Çünkü Firuzağa Camii köşesine vasıl olduğumuz zaman müdür efendi tarafından zaptiyeye sapılması emredildi. Oraya vusulümüzdeyse merkez komiseri besbelli kudümümüze âmadeymiş ki bizi merdiven başında istikbal ve aldığı emir üzerine derhal Hapisane-i Umumi'ye îsal eyledi.

Kapı nöbetçileri bizi aralıktan içeriye aldılar. Hapisanenin misafirane kısmı müteveffa Kâmil Bey zamanında yanıp yeniden yapılmış olduğundan, benim vaktiyle tanıdığım tarzı değişmişti. Evailde Mehterane ve muahharan hıyamiye efradına kışla olan bu mahallin meydana nazır kısmı zabitan odaları olmak üzre yapılmış ve hatta bala-yı babında bir de kasr-ı hümayun bina edilmiş olduğundan, içerisi tarz-ı kadim mimarimizin devr-i teceddüdüne mahsus olan üslupta tanzim kılınmıştı. Binaenaleyh o devrin sair büyut ve emakini emiriyesi gibi derun-ı bina fesih ve müferrahtı. Şimdi her hali ve haricen ve dahilen taksimat ve eşkali bu devr-i dilâranın mahsusatından olan acz ve iftikara mücessem bir misal ve hele merdivenlerinin dar ve sakıf ve cıdarlarının boyadan âri bulunmaklığı kâr güzeran-ı idarenin tasarrufperverlikteki kemallerine dâl idi. Hapisane müdürü bizim vürudumuzu haber alınca hoş-amediye şitaban oldu. Bu zatla küçükten beri bir semtte büyüdüğümüzden tabii birbirimizi tanırdık. İç cihete nazır odalardan birini bizim için hazırlatmış. Odanın eşyası kısa bir kahvehane iskemlesiyle bir karyoladan ibaret olarak, pencerenin içine de bir el lambası konmuştu. Gündüzden beri kahve içmemiş olduğumdan bir sade kahve pişirtmesini rica eyledim. O pişinceye kadar da oğlum Ziya'nın gecelik takımlarımı yerleştirmiş olduğu çantamı açıp soyunmaya başladım. Müdür sebeb-i tevkifimizi anlamak merakında bulunduğunu lisan-ı haliyle ifham ediyordu. Bense ona dair hiçbir şey bilmediğimden tabii izhar ettiği tavrı anlamamak istiyordum. Bereket versin kahve geldi. O da "Allah rahatlık versin" temennisiyle odasına çekildi.

(Devam Edecek)

Alevi İnancı ile İlgili Bir Eser

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi

TANJU CANTAY

I

Beyazıt'ta, Süleymaniye Camii ve bağlı yapılarına Bozdoğan kemerinden gelen suyu aktaran kemerli geçidin gölgelediği, Kaptan Paşa Mektebi sokağı köşesine inşa edilen Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi, İstanbul çeşmelerinin incelendiği İbrahim Hilmi Tanışık'ın yayınında yer almayan bir eserdir.[1] Prof.Dr. Ali Rıza Atasoy (1875-1950) ve Mehmet Celâlettin Atasoy'un Sadrazam Seyyid Hasan Paşa'nın hayatı ve eserleri ile ilgili araştırmalarında, çeşme genel özellikleri ile tanıtılmıştır.[2] I. Mahmud (1730-1754)'un sadrazamı Seyyid Hasan Paşa (1680 yılı dolayları - 1748)'nın günümüze gelmeyen konağının bahçe duvarı köşesine inşa edilen çeşme, Bozdoğan Kemeri sokağının, güney ucundaki mektep, sebil, çeşme ve dükkânlı iki katlı medrese ve yol aşırı yıkılan fırınlı hanla birlikte, aynı sokağa sıralanan yapıların kuzey ucunu belirlemiştir.

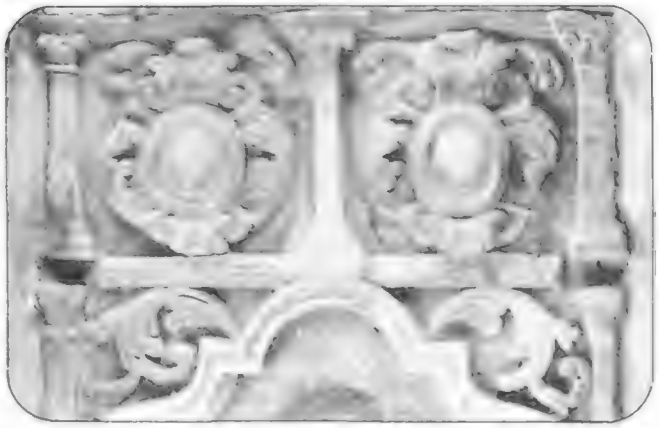

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi'nde üst bölüm ve oval süsleme çifti

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan, Ümmü Gülsüm Hatun Vakfiyesi ile ilgili bir kayıt, çeşmeyi yaptıran kişiyi, Sadrazam Seyyid Hasan Paşa'nın hanımı Ümmü Gülsüm Hatun olarak tanıtmakta, çeşmenin eski sadrazamın "ruhu içün" yaptırıldığını açıklamaktadır.[3] 7 Kasım 1765 (Hicrî 23 Cemâziyelevvel 1179) günü ölen Ümmü Gülsüm Hatun'un mezarı, Seyyid Hasan Paşa Konağı'nın doğusunda bulunan Kaptan İbrahim Paşa Camii önündedir, mezartaşı üst bölümü kırık olarak günümüze ulaşmıştır.[4]

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi, İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ndeki kayıtlarda, Halkalı sularına bağlanan bir çeşme olarak anılmaktadır.[5]

II

Vakfiye kaydında, bir "çeşme-i lâ-

Doç. Dr. Tanju Cantay İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesidir.

1 İstanbul sokaklarının değişen adları, eski kent dokusu içinde cadde, bulvar olarak anılan, yeni yapılar için ortadan kaldırılan sokaklar, belirsizlikler, yanıltıcı durumlar yaratmaktadır. Kaptan Paşa Mektebi sokağının yok olması, Bozdoğan Kemeri sokağının, Bozdoğan Kemeri caddesi olarak anılması, burada beliren olumsuz durumlardır. İbrahim Hilmi Tanışık, **İstanbul Çeşmeleri**, I. cilt, İstanbul, 1943.

2 Ali Rıza Atasoy - Mehmet Celâlettin Atasoy, **Sadrazam Seyyid Hasan Paşa**, İstanbul, 1990, s. 219-220.

3 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter K. Râbi 626/1 s. 228.
Ali Rıza Atasoy - Mehmet Celâlettin Atasoy, aynı eser, s. 220-221.

4 Ali Rıza Atasoy - Mehmet Celâlettin Atasoy, aynı eser, s. 379.

5 Kâzım Çeçen, **İstanbul'un Vakıf Sularından Halkalı Suları**, İstanbul, 1991, s. 162.

tif" olarak anılan,[6] Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi'nin Türk Baroku süslemeli, 0.90 x 2.05 m boyutlu aynataşının hafif sivri kemerli alınlığı, karşılıklı okunan aynalı yazı olarak yazılan Enbiyâ sûresinin 30. âyetinin orta bölümü ile sade bir kuruluşla belirir. Gerçekte insan yüzünü betimleyen bir resim yazının, burada bir yapı üzerinde yer alması önemlidir. Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi'nin bu özelliği, bugüne kadar sırrını korumuştur. Hicrî 1158 yılı, çeşmenin 1745 yılında inşa edildiğini açıklamakta, anılan vakfiye kaydındaki "ruhu için" ifadesi ile bir karşıtlık yaratmaktadır.[7] İnsan yüzünü betimleyen resim yazı, genel çizgileri ile Ali yazılarının çizgilerini tekrarlar. Gözler, kaşlar, burun, yanaklar ve uçları yanlara uzanan bıyıklar, Hz. Ali'nin soyut bir portresi olarak burada Alevî inancı ile ilgili bir durumun varlığını açıklar. Yazının kuruluşu, ayın, lâm ve ve ile oluşan Hz. Ali'nin soyut portreleri ile beraberlik gösterir.

Beyaz Marmara mermeri aynataşı, yanlarda yükselen sütunlara oturan Türk Baroku kemeri, köşe dolguları ve üstte akanthus yaprağı çerçeveli oval süsleme çifti ile, dönemin süsleme zevkini, belirli bir yüzey alanında açıklıkla duyurmaktadır. Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi'nin, aynı yıllarda inşa edilen çeşmeler içinde yakın bir benzerinin olmaması, eserin orijinal niteliğini ortaya koyar.

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi

III

I. Mahmud (1730-1754) dönemi, Türk Barok sanatının özelliklerini kazandığı, belirli yönelişler ve tercihlerle eser verdiği yılları ifade eder. XVIII. yüzyılın sonu, III. Selim (1789-1807) döneminin ilk yılları, kaynağını bu yıllardan alan, yükselen bir sanat dönemi olarak, bu değerleri XIX. yüzyıla ulaştırmıştır. XVIII. yüzyıl boyunca, çeşme, sebil ve mezartaşları üzerinde yer alan Türk Baroku süslemeler, dışa kapalı saray, konak ve yalıların iç süslemeleri yanında, topluma yeni değerleri, tercihleri tanıtan süslemeler olmuşlardır.

III. Ahmed (1703-1730) döneminde, 1728 yılında Topkapı Sarayı girişine gösterişli bir kasır görünüşü ile inşa edilen III. Ahmed Çeşmesi, bu bağlamda, bir tanıtım yapısı olarak burada yerini almıştır. Onyedi yıl önce, yenilikçi hükümdarın sarayının girişine yaptırdığı çeşme ile, eski sadrazamın konağının önüne, sokağa inşa edilen çeşme arasında, bu yönden açık bir beraberlik vardır.

6 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter K. Râbi 626/1 . 228. Ali Rıza Atasoy Mehmet Celâlettin Atasoy, aynı eser, s. 220-221.

7 Not 6'da belirtilen yerler.

MÜBADELE DOSYASI

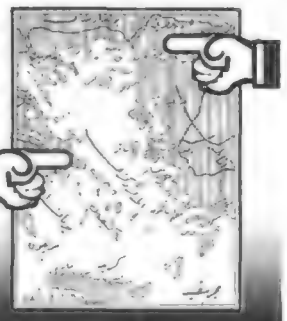

YUNANİSTAN'DAKİ TÜRKLERİN ANADOLU'YA NAKLEDİLMESİ

I

Mehmet Çanlı

Türk tarihine baktığımızda devamlı bir göç olayının varlığını görmekteyiz. 1071'de Malazgirt Savaşı ile başlayan Anadolu'nun fethi hareketi ve akabinde Osmanlı Devleti döneminde başlayan Rumeli'nin fethiyle bu bölgeler Türkleştirilmiş ve İslâmlaştırılmıştır. Ancak zamanla bu bölgelere göç ettirilen kimseler, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sonucunda tekrar anavatan Anadolu'ya dönmek zorunda kalmışlardır.

Osmanlı Devleti, 19. yy.'ın başlarından itibaren devamlı göçmen meselesiyle uğraşmıştır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Balkanlar'dan binlerce Türk, Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Balkan Savaşları sonunda iki milyon Türk, Anadolu'ya göç etmiştir. Anadolu'ya göç eden bu Türkler, devlet tarafından yerleştirilmeye çalışılmıştır. Devletin savaş halinde bulunması ve ekonomik durumunun kötü olması tutarlı bir iskân politikasının uygulanmamasına sebep olmuştur. Dolayısıyla bu göçmenler iyi iskân edilememiştir. Nitekim Balkan Savaşları sonunda Anadolu'ya göç eden iki milyon Türkün, iklim şartlarının uyumsuzluğundan dolayı % 80'i mahvolmuştur. Örneğin 1918 yılında Urla ve Çeşme havalisine yerleştirilen göçmenler, iklim şartlarının uyumsuzluğundan dolayı bağ ve zeytinlikleri yakmışlar, sonunda hastalığa tutularak yok olmuşlardır.[1] Bu duruma daha sonra sık sık rastlanacaktır.

Bu göçmenlerden ancak 120 bin kişisi yerleştirilebilmiştir. Bunlar da 8 Eylül 1911 tarihinde çıkarılan "emval-i metrûke kanunu"yla[2] Rum ve Ermenilerin terkettiği ev ve arazilere yerleştirilmiştir. Daha sonra Balkan Savaşları sonunda imzalanan mütarekeyi müteakip Hıristiyan azınlığın geri dönmesi üzerine eşya ve hayvanlarını üste bırakıp Yunanistan'a geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bu kişiler tekrar eski komşularıyla beraber yaşamak zorunda bırakılarak yok olmalarına göz yumulmuştur.

Osmanlı Devleti, 1913-1916 yılları arasında göçmenler için 15 milyon lira tahsisat ayırmıştı. Bu tahsisatla ancak Edirne Vilayetinde bir, iki köy kurulabilmiştir. Bu tahsisat da görevlilerin maaşlarına, muhtelif yerlere sevk edilen göçmenlerin yevmiyelerine harcanarak tüketilmiştir.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı döneminde de iç ve dış göçmen meseleleri ile ilgilenmiştir. Bu işlerle Osmanlı Devletinde, Muhacirin Müdüriyeti ilgilenmekteydi.

I. Dünya Savaşı sonunda imzala-

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Çanlı, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim üyesidir..

Muhtelit Mübadele Komisyonu, oturanlardan sağdan ikinci; Erzincan mebusu Hamdi bey.

nan Mondros Mütarekesi ve akabinde Anadolu'nun İtilâf Devletleri ve onların piyonu olan Yunanlılar tarafından işgal edilmeye başlanmasıyla birlikte binlerce Türk, evlerini bırakarak işgal edilmeyen bölgelere ve özellikle İstanbul'a sığınmışlardır. Bu insanlara, İstanbul'daki hükümet sahip çıkmıyordu. Ankara'da ise Atatürk'ün liderliğinde yeni kurulan TBMM Hükümeti, düşmanla savaşıyordu. İşte bu ortamda evlerini terkedip kaçan binlerce Türk insanı, yollarda açlık ve hastalıktan kırılmıştır.

Ankara Hükümeti, düşmanı Anadolu'dan çıkarttıktan sonra bu kişilerle ilgilenmiştir. Uzun yıllardan beri ülke harap olmuştu. Bu kişilerin, ülke ekonomisine kazandırılması gerekliydi. Nitekim Milli Mücadele kazanıldıktan sonra İstanbul'daki Muhacirin Müdüriyeti, İstanbul'daki göçmenlerin evlerine iade edilmesi için Ankara Hükümetine müracaat etmiştir. Ankara Hükümeti, bu müracaata verdiği cevapta:

1- Anadolu'da tahrib edilen yerlerin Yunan esirleri ve rehineleri çalıştırılarak hızlı bir şekilde tamiratının yaptırılacağını,

2- İstanbul'daki göçmenlerin, ait oldukları şehrin eşrafı ve mahalli mülkı memurlarla birlikte araştırılmasının yapılarak sevklerinin yapılacağını,

3- Sonbahar tarımının yapılabilmesi için göçmenlerin sonbahar sonuna kadar sevklerinin yapılacağı bildirilerek, bunun için zeytincilik ve bağcılık ile uğraşan göçmenler, Mudanya ve çevresine gönderilecekti. Diğer yerlerde ise tahribatın çokluğu sebebiyle iskânın geciktirileceği bildirilmiştir. Bursa-Mudanya bölgesinde 700'den fazla köy, zeytincilikle uğraşmaktadır. Göçmenlerin bir an önce buraya giderek iki seneden beri imar edilmeyen zeytinliklerine bakmaları istenmiştir[3]

Ankara Hükümetinin verdiği bu cevaptan sonra göçmenlerin sevki için komisyonlar kurulmuştur. Daha sonra ilk kafile, İstanbul'dan 403 kişi, Gemlik'e hareket etmişti (17 T. Evvel 1922).[4] Ardından da diğer göçmenler memleketlerine sevkedilmiştir.

Yeni Türkiye Devleti, bir yandan iç göçmenlerin yerleştirilmesiyle uğraşırken, diğer yandan Anadolu dışından gelen göçmenlerle de ilgileniyordu. İç göçmenlerin yerleştirilmesinde Kızılay'ın büyük hizmeti olmuştur.

Lozan'da Ahali Mübadelesi Meselesi

Türk ordusunun başlattığı Takip Harekatıyla Anadolu'da bulunan Yunan ordusu, işbirlikçileri Rum ve Ermeniler, sahillere doğru kaçmaya başlamıştı. Sahillere yığılan binlerce Rum ve Ermeni, bir an önce Anadolu'dan gitmek istiyordu. Bu arada Anadolu'dan kaçabilen Rumları Yunanistan, Türklerin evlerine mecburi olarak yerleştiriyordu. Bununla da Yunanistan, Türklere baskı ve zulüm yapıyordu. Baskı ve zulüm karşısında Yunanistan'da bulunan Türkler, göçmen Rumlar gibi kaçıyordu. Kaçabilen Türkler, kara ve deniz yoluyla Anadolu'ya geliyordu. Bu kargaşalık ortamında TBMM Hükümeti, Lozan'da barış görüşmelerini sürdürüyordu.

Bu arada Yeni Türkiye Devleti idarecileri, Anadolu'daki azınlıkları bir an önce göndermek istiyordu. Bunun için Anadolu'nun içlerinden ve Karadeniz sahillerinden İstanbul ve İzmir'e yığılan Ermeni ve Rumların bir an önce gitmesi için çaba sarfediyordu. Anadolu'dan kaçan Rumlara Yunanistan sahip çıkarken, Ermeniler ise sığınacak bir yer bulamıyordu. Amerika ve İngiltere, Ermenilere Anadolu'da yardımcı olmaya çalışıyordu. Özellikle Amerika, Yunanistan'dan 50 bin Ermeni'yi kabul etmesini isteyecektir. Bu Ermeni göçmenlerin masraflarını Amerika üstleniyordu. Amerika'nın bu isteğini Yunanistan, bir süre geciktirecektir.[5]

Yunanistan, sığınan Rumları ilk etapta Türklerin evlerine yerleştirmiştir. Bu arada dünya Rumlarına,

müttefiklerine ve Cemiyet-i Akvam'a,[6] göçmen Rumlar için yardım çağrısında bulunmuştur. Nitekim Ekim 1922'nin sonlarına kadar Yunan Muavenet-i Milli Nazırı'nın beyanatına göre göçmenler için İngiltere'de 25.000 İng. Lirası toplanmıştır. Amerika'da yaşayan Rumlardan ve Amerikalılardan ise 275 bin dolar, Fransa ve Mısır'daki Rumlardan 1 milyon drahmi, İngiltere Hükümetinden ise 50 bin İng. Lirası ve tren dolusu elbise ve zahire bağışlanmıştır. Papa ise 50 bin franklık yardım taahhüdünde bulunmuştur.[7]

Türkiye'deki durum ise Yunanistan'a göre farklıydı. Anadolu'daki işgalden dolayı binlerce Türk insanı yerinden olmuştu. Diğer yandan Ankara Hükümeti ile, İstanbul'daki hükümet arasında hâlâ zayıf da olsa bir irtibat vardı. Kısacası bir belirsizlik vardı. Yeni Türkiye devleti, bir yandan Anadolu'yu Rum ve Ermenilerden temizlerken, diğer yandan bu azınlıklardan boşalan ekonomik boşluğu doldurmak mecburiyetindeydi. Ancak ilk etapta iç göçmenlerin ekonomiye kazandırılması gerekliydi. Nitekim önce iç göçmenler yerleştirilmeye çalışıldı. Bu göçmenler, önce Rum ve Ermenilerden kalan emval-i metrûkelere yerleştirilecekti. Bu emval-i metrûkeler bazı kimselere Maliye Vekâletince kiralanmıştı.[8] Bu durum daha sonra problem olacaktır. Bu konu ile ilgili Makedonya Cemiyeti de sıkıntılarını hükümete bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.[9]

Türkiye, 1922'nin sonlarına kadar bu iç göçmenler ve Yunanistan'dan kaçan göçmenlerin iskânıyla uğraşmıştır. Bu arada Lozan'da barış görüşmeleri devam ediyordu. Lozan'da Aralık 1922'de Curzon'un başkanlığında toplanan I. Komisyonda esirlerin ve ahalinin iadesi üzerinde duruldu. Lozan'da azınlıkların mübadelesine dair fikri ilk defa ortaya atan kimse Dr. Nansen'dir.[10] Dr. Nansen'in hazırladığı bir rapor komisyonda okunmuştur. Daha sonra ayrıntılı bir rapor hazırlanmak üzere tali komisyon teşkil edilmiştir.

I. Komisyona başkanlık eden Curzon, göçe tabi tutulacak ahali konusunda rakamlar vererek konuya şöyle yaklaşmıştır: 1914'te Türkiye'de 1.600.000 Rum'dan, 1922'ye kadar ancak 500.000 Rum kalmıştı. Bunların da erkekleri, mecburi hizmette kullanılmış, geri kalanların da Kasım 1922 sonuna kadar Anadolu'yu terketmesi istenmişti. İstanbul'da 400 veya 300 bin Rum bulunuyordu. Batı Trakya'da ise 500 bin Müslüman bulunuyordu. Daha önce Doğu Trakya'da 300 bin Rum bulunuyordu. Bunlar kaçmıştır. Müslümanlar buraya yerleştirilebilirdi.[11] Ancak bu dönemde Anadolu'daki Rumların sayısını kesin olarak tespit etmek çok zordur. Yunanistan'a göre ise bu sayı iki milyon kişiye yakındır.

Lozan'da Curzon'un başkanlığında toplanan I. Komisyonda ele alınan ahali mübadelesi meselesine niçin gerek duyulmuştu? Acaba bu mesele, Batının yıllarca Türkler'i Avrupa'dan atmak için sarfettiği çabaların bir sonucu muydu? Yoksa Türkiye Devletinin, Anadolu'yu Türkleştirme politikasının bir göstergesi midir? Bu soruların cevabını Lozan müzakereleri sırasında görüşülen ve burada bulunan Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa'nın, Başbakan Hüseyin Rauf Bey'le yaptığı (telgrafla) haberleşmelerde bulmaya çalışacağız.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmaya başlaması ile Yunan işbirlikçileri yerli Ermeni ve Rumlar kaçmaya başlamıştı. İzmir, İstanbul ve Karadeniz sahillerine yığılan binlerce Ermeni ve Ruma, Anadolu'yu terk etmesi için mühlet verilmişti.[12] Karadeniz'de toplanan Ermeni ve Rumlara ise Türkiye pasaport vererek Anadolu'yu terk etmesini istemiştir. Anadolu'yu terketmek zorunda kalan binlerce Rum ve Ermeni, Yunanistan'ın ve İtilaf Devletlerinin başını ağrıtıyordu.

İtilaf Devletleri de zaman zaman Türkiye'ye baskı yaparak bu azınlığın Anadolu'dan çıkartılmaması için uğraşıyorlardı. Ancak Türkiye'nin bu baskılara boyun eğmemesi ve azınlıkların kesin olarak Anadolu'dan çıkartılması isteği karşısında mecburen ahali mübadelesi meselesini gündeme getirmiştir. Ancak Anadolu'dan Hıristiyan azınlık çıkartılırken, (bunun için çok büyük baskılara maruz kalınmıştır.) Avrupa'daki Türk ve Müslümanların da çıkartılması gündeme gelmişti. Başlangıçta Yunanistan'daki Türkler gündeme gelmiştir. Daha sonra Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'daki Türkler, gündeme gelerek zaman içersinde Anadolu'ya geleceklerdir.

Lozan'daki komisyon toplantılarında ahali mübadelesi meselesi, zaman zaman sert tartışmalara sebeb olmuş, hattâ bu tartışmalar, sonunda bir bakıma haçlı-İslâm hesaplaşmasına dönüşmüştür. Müzakereler sonunda İtilaf Devletleri ve Yunanistan, İstanbul'daki Rumların mübadeleye tabi tutulmaması için birçok çabalar göstermiştir. Türkiye, bu baskılar karşısında Batı Trakya'daki Türklere karşılık İstanbul'daki Rumların mübadeleye tabi tutulmamasını kabul etmek zorunda kalmıştır.

İtilaf Devletleri, Lozan'da Rum azınlığın mübadele edilmesini bir dereceye kadar kabullenmiş gibi görünseler de Ermeni azınlığın mübadelesi için bir çıkış yolu bulamıyorlardı. Bunun için de Türkiye'ye, Anadolu'da Ermenilere bir yer verilmesi için baskı yapıyorlardı. Türkiye, bu baskılara da boyun eğmeyerek Ermenilerin mübadelesi konusunda tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. Lozan'da Sovyet Ermenistan'ı ile

Ekim 1923'te bir İtalyan şilebi ile Makedonya'dan gelen YUNAN göçmenler.

karşılıklı ahali mübadelesi gündeme gelmiş, fakat Ermeni azınlık, Sovyet Ermenistanı'na gitmek istememiştir. Daha sonra Ermenilerin, birçoğu Suriye, Yunanistan, Amerika ve Avrupa ülkelerine gideceklerdir.

Kısaca toparlamak gerekirse Türkiye'nin, Anadolu'dan Ermeni ve Rum azınlığı çıkarmak istemesi karşısında Avrupa'nın da Türk ve Müslümanlardan arındırılması gündeme gelmiştir. Avrupa'nın Türklerden arındırılması, Hıristiyan dünyasının işine geliyordu. Ancak Anadolu'dan Hıristiyan Rum ve Ermenilerin çıkartılmasını içine sindiremiyorlardı. Zaman zaman görüleceği gibi Hıristiyan halkın Anadolu'da kalması için teşebbüslerde bulunulacaktır. Örneğin Yunanistan, Anadolu'daki Rumların yerinde kalması için ilk etapta bulaşıcı hastalıkları bahane ederek zaman kazanmak istemiştir. Bulaşıcı hastalıkları Türkiye, ortadan kaldırdıktan sonra bu defa Yunanistan, iskân yerinin olmadığını Türkiye'ye bildirmiştir. Bunun da inandırıcı olmadığı anlaşılınca bu defa göçmen Rumların iaşelerini, karşılayamayacağını Türkiye'ye bildirmiştir. Türkiye, iaşelerini üstüne almayı kabul etmesine rağmen Yunanistan, yine Rumları kabul etmemiştir.[13]

Yunanistan'ın bu tutumu ile birlikte Anadolu'daki Rumlar da çeşitli hilelere başvuruyorlardı. Anadolu'daki Rumlar, mübadeleye tabi olmamak için İstanbul nüfusuna rüşvet karşılığında kayıt olmuşlardır. Diğer taraftan kayıt işlemlerini yapamayanlar ise sahte senet karşılığında mallarını Türk tebasından birilerine bırakmışlardır.[14] 1923 sonrasında Anadolu'da görülen ihtida hareketlerinin (din değiştirme) çoğalmasını bu teşebbüslerin bir göstergesi olarak da değerlendirebiliriz.

Türkiye, Balkanlar'daki Türklerin Anadolu'ya getirtilmesinden ne kazanacaktı? Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkiye, bu meseleden uzun vadede kazançlı çıkmıştır. Çünkü savaşlar sonunda Anadolu'da Türk nüfusu azalmış, nüfusun arttırılması için de bu tür olaya başvurulmuştur. Diğer taraftan ekonomiyi ellerinde tutan gayrimüslim azınlığın Anadolu'dan çıkartılması ilk etapta ekonomik kargaşalığa neden olmuşsa da, daha sonra ticaret ve sanayiin Türklerin eline geçmeye başlamasıyla Anadolu her yönden Türkleştirilmiştir.

Lozan müzakereleri sonunda Türk ve Yunan esirleriyle birlikte ele alınan ahali mübadelesi meselesi, 30 Ocak 1923'te imzalanan mukavele ile karara bağlanmıştır. "Türk ve Rum Ahali Mübadelesine Dair Mukavele."[15] Bu Mukavele ile birlikte ayrı olarak bir "Protokol", "Aff-ı Umumiyeye Müteallik Beyanname ve Protokol"[16] ve "Emlâk-ı İslâmiyeye Müteallik Beyanname"de[17] imzalanmıştı.

Ahali Mübadelesi Mukavelesi 19 maddeden oluşmaktaydı. Mukaveleye göre mübadele 1 Mayıs 1923'te başlayacaktı. Ancak belirtilen tarihte iadeye başlanamamıştır. Ahali mübadelesi ile birlikte imzalanan Türk ve Yunan esirlerinin mübadelesine dair mukaveleye göre önce esirler iade edilecekti.[18] Esirlerin iadesine başlanmasında gecikmelerin olması, ahali mübadelesini de geciktirmiştir. Yunanistan'ın zaman zaman esirler ve ahali konusunda çıkardığı problemler gecikme sebeplerinden biridir. Nitekim esirlerin iadesine Mart 1923'ün sonlarında başlanmış ve Ağustos 1923'te sona ermiştir. Ahali Mübadelesi Mukavelesine göre iadeye başlanması esirlerin iadesinin bitmesinden sonra olacağı belirtilmektedir. Esirlerin iadesi Ağustos 1923'te bitmesine rağmen ahali mübadelesine hemen başlanamamıştır. Bunun sebebi de Yunanistan'ın, Lozan Barış Antlaşması'nı kendi meclislerinde geç tasdik ettirmiş olmaları ve mübadele komisyonuna göndereceksi temsilcilerin seçimini mukavelede açıklanan tarihin veya müddetin son gününe kadar bekletmeleridir.[19] Nitekim Kızılay Arşivinde görebildiğimiz kadarıyla Aralık 1923'ten itibaren ahali mübadelesine başlanılmıştır.

Türkiye, ahali mübadelesi ile ilgili hazırlıkları tamamlayarak 17 Temmuz 1923'te bir talimatname şeklinde yayınlamıştır. Bu talimatın hazırlanmasından sonra ahali mübadelesi mukavelesine göre oluşturulacak Muhtelit Mübadele Komisyonuna seçilecek Türk temsilcileri de Ağustos 1923'te seçilmiştir. İcra Vekillerinin (Bakanlar Kurulu) 8 Ağustos 1923'teki toplantısında Dahiliye Vekâletini temsilen ve başkan sıfatıyla İzmir Mebusu Dr. Tevfik Rüştü Bey, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletini (Sağlık Bakanlığı) temsilen ise Erzincan Mebusu Hamdi Bey seçilmiştir.[20] Daha sonra bu kişilere müşterek başkanlık verilecektir. Kızılay'ı ise Dr. Ömer Lütfü Bey temsil etmiştir. Dr. Ömer Lütfü Bey aynı zamanda komisyonda sıhhiye müşaviri olarak da görev yapıyordu.[21] Dr. Ömer Lütfü Bey'den sonra Kızılay'ı, Dr. Hakkı Şinasi Paşa temsil edecektir.Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun başkanlığını İspanyol General (Dolara)? yapmaktaydı.[22] Komisyonun tarafsız üyelerinden biri İsveçli (Erkrand'tır.)? Yunanistan'ı ise başkan sıfatıyla Mösyö Papas temsil ediyordu.[23]

Türkiye bir yandan esirlerin iadesiyle, diğer yandan Yunanistan'dan gelecek Türklerin iskân, iaşe ve sorunlarıyla uğraşıyordu. Yunanistan'ın ve İtilaf Devletlerinin, Anadolu'daki Rum ve Ermenilerin sorunlarıyla yakından ilgilenmesi ve zaman zaman Türkiye'ye baskı yapması karşısında Türkiye de, Yunanistan'daki Türklerin sorunlarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Örneğin Aralık 1922'nin sonlarında Yunanistan'ın, Türklerin Rumeli ve adalarda seyahatini yasaklaması ve mallarına el koyması karşısında Lozan'da bulunan İsmet Paşa vasıtasıyla konferans kitabeti nezdinde teşebbüslerde bulunmuştur.[24] Yine Haziran 1924'te Selanik'te bulunan Türk göçmenlerine Yunan Jandarmasının yaptığı tecavüz, şiddetle Türk Dışişleri Bakanlığı'nca protesto edilmiştir. Yapılan teşebbüsler sonunda Kızılay temsilcisi, bu tecavüzün faillerinin şiddetle cezalandırılacağına dair Yunan Hükümeti'nden teminat almıştır.[25] Ancak Türkiye'nin bu teşebbüsleri bir sonuç vermiş midir? Bizce olumlu bir sonuç vermemiştir. Çünkü binlerce Türkün malları müsadere edilerek iade edilecek diye Selanik ve Kavala gibi liman şehirlerine toplanarak günlerce ve hatta aylarca Anadolu'ya gideceği saati beklemişlerdir.

Anadolu'ya ne kadar Türk göçmeni yerleştirilebilirdi? Yunanistan'daki bütün Türk ve Müslümanlar kabul edilecek miydi? Göçmenler nasıl ve ne şekilde kabul edilecekti? Gelecek olan göçmenlerin yerleştirileceği yerler veya iskân mahalleri nasıl tesbit edilecekti? Bu soruların cevabını 17 Temmuz 1923 tarihinde yayınlanan "Ahali Mübadelesi Mukavelesinin Tatbikine Dair Talimat"ta bulmaktayız.

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda Kızılay'ı temsil eden Dr. Ömer Lütfü Bey

Anadolu'ya ne kadar göçmen yerleştirilebilirdi? Ahali mübadelesi meselesi Lozan'da gündeme geldiğinde İsmet Paşa, Lozan'dan Heyet-i Vekiliye Riyasetine gönderdiği (1 Aralık 1922) bir telgrafında bu konuda bilgi istemektedir.[26] Yapılan araştırmalar sonunda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin verdiği cevaba istinaden Başbakan Hüseyin Rauf Bey'in verdiği cevapta (2 Aralık 1922) Doğu Trakya'dan ne kadar Rumun gittiği bilinmemekle birlikte Batı Anadolu'da iç göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra 60 bin hanenin iskân olunacağı bildirilmektedir. Anadolu'nun diğer yerlerinden giden azınlıklar hesaba katılınca 200 bin hane kabul edilebilirdi.[27] Bu sayı tahminen bir milyon civarında bir kişiyi ifade etmektedir.

Yunanistan'da bulunan bütün Türk ve Müslümanlar Anadolu'ya kabul edilecek miydi? Bu sorunun cevabını yine Mübadele Talimatında (17 Temmuz 1923) bulmaktayız. Talimata göre kabul edilecek göçmenlerin Anadolu'da çıkarılacak iskelelerde işlem ve kabulleriyle ilgilenmek üzere bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyon, en büyük mülki memurun başkanlığında askeri komutan, mal memuru, sağlık müdürü ve iktisat memurundan oluşturulacaktı. İhtiyaç halinde ise diğer ilgili memurlar da komisyonda görevlendirilecekti. Bu komisyon, göçmenlerin kimliklerini inceleyerek suçlu olanları, Milli Mücadele'ye ters düşenleri ve Yunanlılarla işbirliği yapmış olanları ve hastalıklı olanları ayırarak diğerlerinin kayıtlarını yapacaktı. Sakıncalı olanlar ise sınır dışı edilecekti. Kabul edilen göçmenlerin sevkleri, iskân ve iaşeleri 5 Haziran 1921 tarihli nizamnameye göre göçmen ve mülteci komisyonları marifetiyle yapılacaktı.

Gelen göçmenler Türk değilse sınır dışı edilecekti. Eğer ilk etapta sınır dışı edilemezler ise hükümetin göstereceği yerde mecburi iskân edilecekti. Göçmen, iskân mahallini beğenmezse mecburi sınır dışı edilecekti.[28]

Kısacası Türk olmayan ve Milli

İskân Cetveli

	Tütüncü	Çiftçi	Bağcı-Zeytinci	Toplam	İskân Yerleri
Drama Kavala	30.000			30.000	Samsun Çevresi
Siroz	20.000	15.000	5.000	40.000	Adana Çevresi
Kozana Nasiliç Kesriye Girebin	2.500	15.000	5.000	22.500	Malatya Çevresi
Kayalar Vudine Katrin Alasony Langaza Demirhi	3.500	2.500	15.000	43.000	Amasya Tokat Sivas Çevresi
Drama Kavala Selanik	4.000	20.000	40.000	64.000	Manisa İzmir Menteşe Denizli
Kesendi Sarışa Avrathi Nevroko	20.000	55.000	15.000	90.000	Çatalca Tekirdağ
Preveze Yanya	15.000	40.000	Eksersi Zeytinci	55.000	Antalya Silifke
Midilli Girit Diğer		30.000	20.000	50.000	Ayvalık Edremit Mersin Adalar
TOPLAM	95.000	200.000	100.000	395.000	

Mücadele ruhuna ters kişiler kabul edilmeyecekti. Ancak bu konuya ne kadar dikkat edilmiştir? Gerçi Milli Mücadele'ye ters düşen kişilerin birçoğu Anadolu'dan kaçmıştır. Bu kimseler Anadolu'ya tekrar gelmeye teşebbüs etmemişlerdir. Rum ve Ermenilerin ise tekrar isim değiştirerek Türk adı altında Anadolu'ya dönmek istediğini ve döndüğünü görmekteyiz.

Örneğin Kızılay'ın Selânik'te görevli doktorlarından Esat Bey'in, gayrimüslimlerin işleriyle meşgul olduğu, bunlara ücretsiz olarak pasaport çıkartıp muhacir vapurlarına bindirdiği, bunun için de her türlü yolu denediği görülmektedir. Bindirme iskelelerinde bu gayrimüslimlerin muhacir vapurlarında yer oldukça sevkine izin verildiği görülmektedir. Türk pasaportu ve Kızılay belgesini alan gayrimüslimlerin bazılarının vapurlarda kendilerine memur süsü verdikleri tespit edilmiştir. Hattâ bunlardan birinin Tuzla'ya çıktığında tahfizhaneye (karantina) uğramadan kaçtığı görülmüştür. Böyle kişilere muhacir vapurlarında cömert davranıldığı da olmuştur.[29]

Diğer taraftan Anadolu'dan giden bazı Rumların tabiyet değiştirdiği de görülmüştür. Örneğin Lozan müzakereleri sırasında İtalyanlar, İsmet Paşa'dan Anadolu'da 1000-2000 kişilik bir İtalyan tebasının bırakılmasını istemiştir.[30] İsmet Paşa, İtalyanların bu isteğini Başbakanlığa bildirerek görüş istemiştir. Verilen cevapta, İzmir'den giden Rumların tabiyet değiştirerek İtalyan tebası olarak tekrar Anadolu'ya geri dönmek teşebbüsünde oldukları bu konunun gizli kalmak şartıyla ve İtalyan tebasının içinde Ermeni ve Rum olmamak şartıyla izin verilebileceği belirtilmektedir.[31]

Tabiyet değiştirerek veya kaçak olarak tekrar Anadolu'ya dönen Rum ve Ermenilerin Anadolu'dan çıkartılıp çıkartılmadığını bilemiyoruz. Ancak bunların büyük bir kısmının Türk tabiyetini kabul ederek hiçbir azınlık hakkına sahip olmadan Türkiye'de yaşamalarına devam ettiği bilinmektedir.

Yunanistan'dan gelecek olan göçmenlerin, Anadolu'da yerleştirileceği yerler nasıl tesbit edilecekti? Türk göçmenlerin Anadolu'da yerleştirileceği yerlerin seçimi ile ilgili çalışmalara, Lozan'da ahali mübadelesi meselesi gündeme geldiğinden itibaren başlanmıştır. Ancak Anadolu'daki yerleşim alanlarının seçiminden önce Yunanistan'dan kaç kişi gelecekti? Bunun tespit edilmesi gerekliydi.

Yunanistan'dan, Anadolu'ya gelecek Türk göçmenlerin sayısı İskân Tevaün Cemiyeti'ne[32] göre şöyledir:

Selanik'ten	280.000
Manastır'dan	140.000
Yanya'dan	6.000
Girit ve adalardan	50.000 kişidir.[33]

Buna karşılık Anadolu'dan giden gayrimüslimlerin sayısı ise şöyledir:

	RUM	ERMENİ
Edirne'den	120.000	15.000
Anadolu'dan kurtarılan yerlerden	160.000	25.000
Anadolu'nun diğer yerlerinden	140.000	10.000
	420.000	30.000 kişi

Yukarıdaki rakamlara baktığımızda Türk göçmenleri ile gayrimüslim azınlık arasında hemen hemen bir eşitlik bulunmaktadır. Oysa Anadolu'daki gayrimüslimlerin % 80'i şehirlerde yaşamakta ve ticaretle uğraşmaktadırlar. Yunanistan'daki Türklerin ise % 80'i köylerde yaşamakta ve tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. İlk bakışta takas yapılabilir gözükmektedir. Oysa köylülerin, şehirlere yerleştirilmesi o kişilerin yok olması ve ekonomik bir kazanç sağlanamaması demekti.

Bu durum gözönüne alınarak dönemin hükümeti, Yunanistan'dan gelecek olan ve özellikle tarımla uğraşan göçmenlerin adedini, mesleklerini ve bulundukları yerlerin iklim şartlarını tesbit ettirmiştir. Daha sonra ise 17 Temmuz 1923'te Ahali Mübadelesi Talimatına ek olarak iskân cetveli şeklinde yayınlamıştır.[34]

Her ne kadar bu iskân cetveli Ahali Mübadelesi Talimatıyla birlikte (17 Temmuz 1923) yayımlanmış ise buna itirazlar olmuştur. Bu itirazlardan biri "İskân Teavün Cemiyeti" tarafından yapılmıştır.

Cemiyet, Rumeli ve adalardan gelecek olan Türk göçmenlerini ikiye ayırmaktadır.

1- Şehirli ve kasabalılar. Bu sınıf eşraf, tüccar, esnaf ve işçilerden oluşmaktadır.

2- Köylüler ve çiftçiler. Ziraatçi ve hayvancılıkla uğraşmaktadır.

Gelecek olan göçmenlerden duvarcı, marangoz ve taşçılar, Anadolu'da kurtarılmış bölgelerde yerleştirilirse inşaatlarda çalışırlar ve geçimlerini sağlayabilirler. Şehirlerde dükkânlar tesbit edilerek göçmenlere verilmesi daha uygun olacaktır.

Cemiyet, hükümetin hazırladığı iskân cetvelinde bağcılar ve zeytincilerin fazla, tütüncülerin ise az gösterildiğini ileri sürmektedir. Cemiyet, cetvelde Yanya ve Preveze'den gelecek göçmenlerin 55 bin, genel tütüncülerin 95 bin gösterildiğini ve bu oran üzerinden hükümetin iskân yapacağını belirterek Yanya ve Preveze'de 6000 kişinin kaldığını, 90-95 bin sanılan tütüncülerin ise 200 bini geçkin olduğunu, bu cetvelin düzeltilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Yine iskân cetvelinde belirtilen iskân mahalleri üzerinde de Cemiyet, birtakım fikirler ileri sürmektedir. Dönemin hükümetinin politikasına baktığımızda, genellikle Trakya ve Ege bölgesine göçmen yerleştirme eğilimi vardır. Bunun en önemli sebeplerinden biri askeridir. Sınır bölgelerine veya kıyı şeridine ne kadar fazla göçmen yerleştirilirse güvenlik açısından iyidir. Gelen göçmenlerin büyük bir kısmında tekrar geri dönme ümidi bulunmakta ve Yunanlılara karşı tabi olarak büyük bir kin beslenmektedir. Hükümet, bununla tabi olarak sınırlarını koruyabilirdi. Bu politika, hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Hükümetin bu politikası, İskân Teavün Cemiyeti'nin teklifleri ile paralellik göstermektedir. Cemiyete göre gelecek olan göçmenlerden Drama ve Siroz'lu tütüncü halktan (tütüncüler Cemiyete göre 200 bin kişidir.) 40 bini Edirne'ye, diğer 170 binden 60 bini Samsun ve Bafra havalisine, 70 bini Manisa, Akhisar, Muğla, Milas, Kuşadası, Değirmendere, Torbalı, Söke, Ödemiş ve İzmir bölgesinde iskân edilmelidir. Diğer taraftan Selânik ve çevresinden gelecek olan 130 bin göçmenden 40 bini Bursa'ya, 50 bini İzmir, Bergama, Alaşehir, Nazilli, Isparta ve Burdur'a, 40 bini ise İzmit, Çatalca ve İstanbul'a, Manastır'dan gelecek olan 150 bin göçmen ise Amasya ve Tokat'a yerleştirilmelidir.

Selânik, Kavala, Siroz, Drama, Yanya, Hanya, Kandiye, Resmo, Midilli ve Limni'den gelecek olan göçmenlerin bir kısmı tüccar olduğu için İstanbul, İzmir ve Bursa'ya yerleştirilerek azınlıklardan boşalan ticaret açığı kapatılmış olacaktı. Girit, Midilli, Limni, Sakız ve diğer adalar halkı ile Laros, Preveze, Katrin, Kesendire göçmenleri, zeytinci ve bağcı olduğu için Edremit, Ayvalık, Çeşme, Karaburun, Urla ve Kuşadası bölgesine yerleştirilebilirdi. Bunların sayısı 60 bin civarındadır. Rumeli ve adalardan gelecek göçmenlerin Adana, Silifke, Antalya ve Sivas bölgesine yerleştirilmesi iklim şartlarından dolayı uygun değildir.

Bu dönemdeki hükümetin iskân politikasına, Makedonya Cemiyeti de katkıda bulunmuştur. Cemiyetin, görüş bildirdiği konular genellikle sosyal ve ekonomik tedbirlerin alınması yönündedir.[35] İskân Teavün Cemiyeti, Makedonya Cemiyeti ve diğer cemiyetlerin tavsiye mahiyetindeki fikirlerine dönemin hükümeti ne kadar uymuştur? Bu dönemde yapılan icraatlara ve basında çıkan haberlere baktığımızda iskân cetvelinde bazı değişikliklere gidildiğini görmekteyiz. Dönemin hükümeti, mübadele işlerini yürüten tali komisyonlar da her bölgeyi temsilen göçmen cemiyetlerinden temsilci görevlendirmiştir.[36] Ancak genel olarak basına yansıyan ve gelen göçmenlerin ifadelerine baktığımızda dönemin hükümetinin, gelen Türk göçmenlerini iyi iskân etmediğini görmekteyiz.

Yunanistan'dan gelecek Türk göçmenlerinin iskânı ile ilgili yapılan hazırlıklar kâğıt üzerinde yapılmıştı. Uygulamada ise birtakım aksaklıklar kendini gösteriyordu. 1923'ün başlarından itibaren başlayan göçmen hareketiyle Sıhhat ve İçtimai Muave-

net Vekâleti ile Kızılay ilgileniyordu. Özellikle Kızılay, göçmenlerin Yunanistan'daki durumları, nakilleri ve Anadolu'daki iskânlarına varıncaya ilgilenmiştir. Ancak Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin görevi 13 Ekim 1923'e kadar yeni Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin[37] kurulmasına kadar devam etmiştir.

Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nin Kurulması ve Göçmenlerin Nakli

Gelecek Türk göçmenlerinin nakli ve iskânlarını Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti yapabilir miydi? Gerçi daha önce gelen göçmenler bu Vekâlet tarafından iskân edilmişti. Ancak bu defa sayıları 400 bine varan göçmenin iskânı çok zordu. Bunun farkına varan dönemin hükümeti, bu işler için ayrı bir bakanlık tesis etme cihetine gitmiştir.

13 Ekim 1923'te kurulan Mübadele İmar ve İskân Vekâleti, 6 milyon 95 bin 83 lira[38] bütçeyle faaliyete başlamıştır. Daha sonra 8 Kasım 1923'te 363 no'lu bir kanunla[39] "Mübadele İmar ve İskân Kanunu" ile Vekâletin görev ve yetkileri tespit edilmiştir. Vekâlet kurulmadan önce göçmenlerin ne şekilde kabul edilip, iskân bölgelerine nasıl sevkedileceği ve muhtaç olanlarının iaşelerinin nasıl karşılanacağı konusundaki talimat, daha önce hazırlanmıştı (17 Temmuz 1923). Yine bu sırada Anadolu, önce sekiz iskân bölgesine ayrılmış, daha sonra bu bölgelerin sayısı yediye düşürülmüştür. Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nin kurulmasından sonra ise yapılmış olan bu hazırlıklar tekrar gözden geçirilmiş ve Anadolu, on iskân bölgesine ayrılmıştır.[40] Vekâletin kurulmasından sonra iskân yerleri konusunda sık sık tartışmalar yapıldıysa da sonunda tam olmasa da bir politika tesbit edilmiş ve göçmen kabulüne başlanmıştır.

NOTLAR

1 İskân ve Teavün Cemiyeti Umumi Kongre Mübadele Encümeni Mazbatası, **İskan ve Teavün Cemiyeti Mübadele Rehberi,** İzmir, Ahenk Matbaası, s. 1

2 Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matbuat Metrûkesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat, (13 Eylül 1331), **Düstur (2. Tertip),** C. 7, s. 737.

3 **Renin,** 15 T.Evvel 1922, No: 2, s. 2

4 **Tanin,** 17. T.Evvel 1922, s. 4

5 **Renin,** 5. T.Sani 1922, No: 23, s. 3

6 Yunanistan, mübadele için Cemiyet-i Akvam'dan altı milyon İngiliz altınlık borç istemiştir. Bu parayı müslüman ahalinin emlâk ve arazilerinin istimlâkine tahsis etmiştir. **(Vatan Gazetesi,** 30.7.1923, Makedonya Cemiyeti'nin, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne mübadele hakkında cevap mahiyetinde verdiği teklifler.) Vatan Gazetesi'nin başka bir yazısında bu rakam 10 milyon İngiliz altınıdır.) **Vatan Gazetesi,** 30.9.1923

7 **Renin,** 27 T.Evvel 1922, No: 14, s. 4

8 Daha geniş bilgi için bakınız. Kemal Arı, "1923 Türk-Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında İzmir'de "Emval-i Metrûke" ve Mübadil Göçmenler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C. VI, Temmuz 1990, Sayı 18, s. 627-658; Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de "Emval-i Metruke" ve "Fuzuli İşgal" Sorun, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C. IV, Temmuz 1989, Sayı 15, s. 691-706

9 **Vatan,** 30 Temmuz 1923

10 **Tanin,** 6 K. Evvel 1922, No: 54, s. 1

11 **Tanin,** 6 K. Evvel 1922, No: 54, s. 2

12 Nurettin Paşa'nın 5 numaralı Beyannamesi **(Harp Tarihi Vesikaları,** Eylül 1968, Sayı 65, Belge No: 1461); 6 numaralı Beyannamesi **(Saday-ı Hak Gazetesi,** 13 Eylül 1922, No: 820); 7 numaralı Beyanname **(Ahenk Gazetesi,** 18 Eylül 1922, No: 9038)

13 **Vatan,** 6 Ağustos 1923

14 **Vatan,** 2 Ağustos 1923

15 Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı 1922-1923 (Konferansta Tezkir Olunan **Senedat Mecmuası,** II. Takım, C. 2, İstanbul, 1340, s. 105-112

16 age, s. 117-120

17 age, 121-122

18 Esirlerin mübadelesi ile ilgili geniş bilgi için Mehmet Çanlı, **Milli Mücadele Döneminde Türk-Yunan Esirleri ve Mübadelesi (1920-1923),** Ankara, 1994, Basılmamış doktora tezi.

19 **Vatan,** 6 Ağustos 1923

20 **TBMM Zabıt Ceridesi,** II. İntihab Devresi, I. İçtima Devresi, C. I, Ankara, s. 295

21 Dr. Ömer Lütfü Bey, daha önce esir mübadelesi komisyonunda Türk delegesi idi. 1923 yılında ise Mübadele İmar ve İskân Vekâleti müsteşarı olarak görev yapacaktır.

22 **Hakimiyet-i Milliye,** 13 Ocak 1924

23 **Hakimiyet-i Milliye,** 3 Ağustos 1924

24 Şimşir, Bilal **N.Lozan Telgrafları I,** Ankara, 1990, s. 214, 215, Telgraf No: 138; s. 405, Telgraf No: 375; s. 419, No: 400

25 **KA,** D. 530 (Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin Kızılay'la olan yazışmaları ile ilgili dosya.), (Mübadele İmar ve İskân Vekâleti adına Ömer Lütfü Bey'in, Kızılay'a gönderdiği 28.6.1924 tarihli yazısı) 530 No'lu dosya Kızılay Arşivinde dört klasör şeklinde muhafaza edilmiş olup, bizim kullandığımız dosyanın içinde Kızılay'ın, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti ile yapmış olduğu yazışmaları içermektedir. Bundan sonra dipnot olarak vereceğimiz belgelerde, belge tarihi ve belgeyi gönderen ve muhatap kişi, kurum veya kuruluş adı belirtilerek verilecektir.

26 Şimşir, I, s. 154, Telgraf No: 63

27 Şimşir, I, s. 153, Telgraf No: 66

28 Ahali Mübadelesi Mukavelesinin Tatbikine Dair Talimat, Madde 10-20

29 **KA,** D. 530 (Selânik Sevk ve İrkab Reis Vekili Tevfik Bey'in, Selânik'te görevli Kızılay Doktoru Esat bey hakkında düzenlediği rapor. 22.8.1994)

30 Şimşir, I, s. 370, Telgraf No: 239

31 Lozan'da İtalyanların Türkiye'yi desteklemesi üzerine Türkiye, İtalyanlara karşı bu konuda yumuşak davranmıştır.

32 İskân Teavün Cemiyeti Umumi Kongre Mübadele Encümeni Mazbatası, s. 8 [İskân Teavün Cemiyeti, Balkan Savaşları sırasında ve daha önce Anadolu'ya göç etmiş Türkler tarafından kurulmuştur. Bu Cemiyetle birlikte Makedonya'lı göçmenlerde ayrı bir cemiyet kurmuşlardır. (Makedonya Cemiyeti ve Şarki Makedonya Cemiyeti için) Bu cemiyetler, göçmenleri yakından tanımakta ve problemlerini iyi bilmektedir.]

33 Verilen bu sayılar şehir şehir olmayıp, genel olarak ele alınmıştır.

34 Mübadeleten Türkiye Hududlarına Gelecek Ahalinin Suret-i Kabulleri ve Menatık-ı İskâniyeleri ve Suret-i Sevkleri, **İskân ve Teavün Cemiyeti Mübadele Rehberi,** İzmir, Ahenk Matbaası, Cetvel 2

35 **Vatan,** 30 Temmuz 1923

36 **Vatan,** T.Evvel 1923

37 **Düstur (3. Tertip),** C. V, Ankara, 1969, s. 146

38 **Düstur (3. Tertip),** C. 5, s. 160-164; Bu bütçeye daha önce 3,5 milyon ayrılmıştı. Daha sonra bu miktara çıkarılmıştır. Atatürk, bu arada İslâm Dünyasından yardım talebinde bulunmuştur.

39 **Düstur (3. Tertip),** C. 5, s. 165-167

40 **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası,** Sene III/28 (15 Kanun-u Evvel 1923), s. 103

KİTABİYAT

Masonlukla İlgili Yeni Bilgiler

ORHAN KOLOĞLU

Başlangıçtan 1920'lere kadarki sürede Osmanlı Masonluğu konusundaki iki araştırmama (Abdülhamit ve Masonlar, İttihatçılar ve Masonlar) bazı ek bilgiler gönderenler oldu. Özellikle araştırmacılar için bunları aktarıyorum.

Birincisi Bulgaristan'da Masonlukla ilgili Veliçko Georgiyev'in 'Masonstvo v Balgarya, kitabında (Navka i İskustvo Sofya 1986) Osmanlı dönemine ait bilgilerdir. Şunlar var:

"Masonluğun Bulgarlar arasında görünüşü, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. Beserabya'nın Kişinev şehrinde Fransızlar tarafından kurulan Ovidiy adlı locaya Hacı Petko ile Arşimandrit (Yüksek rütbeli rahip) üye olmuşlardır. Aynı locada Ruslar, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler ve Moldavlar da vardı. Arşimandrit Efrem Rusçuk'a döndükten sonra bir loca kurmuş fakat kısa ömürlü olmuştur. 1850'lerde Vidin, Ziştovi, Rusçuk, Tulça, Varna ve Niş Paşalıklarında bulunan localarda Türkler ve ecnebiler bulunduğu halde Bulgar yoktu (...) 1860'lı yıllarda bazı Bulgarlar Batı Avrupa ülkelerindeki Masonlarla temasa girişmişlerdir. Bunlardan biri, 1827'de Razgrat'da doğan ve 1898'de Rusçuk'ta ölen İvan Nikolov Vedir'dir. İlk Mason derecesini 12.12.1863 tarihinde İstanbul'da 687 numaralı Oriental Lodge'da almıştır. İngiliz Masonlarının yardımıyla öğrenim görmüş ve Rusçuk-Varna demiryolu hattında görev almıştır.

... Bulgar bağımsızlık hareketinin liderlerinden Georgi Sava Rakovski (Ki iyi Türkçe biliyordu ve Osmanlı ordusunda tercümanlık da yapmıştır) ve Angel Kinçev'in ve diğer bazı aydınların da Mason olduklarını bazı Mason kaynakları belirtiyor. 1874 yılında Ziştovi'de mevcut olan

Masonstvato v Balgarya

Veliçko Georgiyev

Nevka i İskostvo Sofya, 1986

locanın üyeleri arasında ünlü ressam Nikolay Pavloviç de bulunuyormuş. Diğer bazı kaynaklar, bağımsızlık yılı (1878) arefesinde Dragan Çankov'un çevresindeki grubun İstanbul'da bir Bulgar Mason locası kurma girişiminde bulunduklarını bildiriyorlar.

1877-78 Türk-Rus Savaşı günlerinde Plevne civarında bazı Romen subayları, Portekiz'in Büyük Doğusu'na bağlı olarak 'Tuna Yıldızı' adlı bir askeri Mason locası kurmuşlarsa da buna Bulgarlar katılmamışlardır.

Bulgarlarda burjuva dünya görüşü ve burjuva bilinci yaratılmasına yardım eden bir etken olmakla birlikte Masonluk Bulgarların bağımsızlık hareketinde, hem manevi hayatlarında, hem de politik savaşlarında ciddi rol oynamamıştır." (s. 15-17)

Bu bilgiler 'Abdülhamit ve Masonlar' kitabımızdaki yargıları onaylamaktadır. Masonluk önemli Bulgar liderlerinin aydınlanmasında rol oynamıştır. Ancak Ermenilerde olduğu gibi, uzlaşmacı ve savaş karşıtı niteliği yüzünden ihtilâlcileri tatmin etmemiştir. Bulgarlar da ulusal Masonluk yolunu tutmuşlar ve bağımsızlıklarını daha erken elde ettikleri için pek çabuk Osmanlı bağını koparmışlardır. Bunda Bulgar devrimcilerinin üzerinde Rus Çarlığının etkisinin büyük olması da önemli rol oynamıştır, zira 1820'lerden beri Çarlık ülkesinde Masonluğu yasaklamıştı. 1878'den sonraysa Bulgar Masonlarının Osmanlı Masonluğuna yaklaşmaları için bir sebep kalmamıştı. 1906 sonrasındaysa, tıpkı Ermeni Masonlarında olduğu

gibi, ortalıkta o kadar çok Bulgar Komitacı çetesi vardı ki, en azından Osmanlı'ya yönelik politika bakımından, Bulgar Masonlarının seslerinin işitilmesi mümkün değildi.

İkinci katkı İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden Mehmet Alkan'dan geldi. Masonlukla ilgili olarak Türk basınında ilk yeralan haberlere bir ek yapmış oldu. *Tercümanı Ahval*'in 21 Şevval 1280 (8 Nisan 1864) tarihli 469. sayısının dördüncü sayfasında yayımlanmış şu haberi ulaştırdı:

'Farmasonların yakında Almanya'da Leipzig şehrinde bir cemiyeti umumiyesi vukubulacakmış.'

Maliyeci, politikacı ve araştırıcı Cahit Kayra'dan:

"Kitaptaki ilginç bir konu üstüne bir şeyler söylemek istiyorum. İrtica, Melâmilik, Masonluk tartışması bölümü.

Bu bölümde Melâmiliğin yerini ben iyi anlayamadım. Melâmilik masonluğa karşı ve irtica'nın yanında mı? Rıza Tevfik'in bu konudaki açıklamaları bence yetersiz. Buna karşı Miralay Sadık'ın Melâmi yuvasından rakiplerini (İttihatçılar ve Masonlar) dinsizlikle suçlaması ikircekli. Neden sorusu şöyle:

Ben tarikatlar konusunda fazla bilgi sahibi değilim. Bu konudaki bilgilerim ve yorumlarım belki yanlış, eksik olabilir. Benim aklımdaki Melâmi imgesi daha değişik. Melâmiliği, Sünni'liğe (Sünni tutuculuğuna) karşı olan tepkilerden biri diye biliyorum. Bir çok bakımlardan olduğu gibi özellikle ritüeller bakımından çok farklı davranışları var. Bu yüzden kurbanlar vermiş. Sözgelişi Oğlan şeyh (Şeyh İsmail Maşuki). Yine benim bildiğim kadar bunlar ibadetlerini de gizli yaparlar. Bağnaz ikiyüzlülüğüne karşı çıkarlar. Kimin olduğunu şu anda anımsayamadığım bir ikili ile kendilerine dinsiz diyenleri eleştirirler:

Utanmaz kendi nefsinden de, âr eyler Melâmetten,.

Bu söylediklerim, bildiklerim gerçeğe ne kadar yakın? Bilmiyorum. Ama Masonluğa karşı açılan kampanyada asıl etkinlikler başka odaklardan, başka tarikatlardan gelmiyor muydu acaba? Acaba bu kanalda daha aranacak, bulunacak başka gerçekler yok mu?"

Kayra'nın saptaması doğru. Rıza Tevfik Melâmiliği tartışma gündemine getiriyor, ancak Melâmilerin tavır alışlarının niteliğine hiçbir ışık tutmuyor. Ben araştırmalarımda daha fazlasını bulamadım. Konuya, hem genel olarak Melâmiliğin tarikatler yelpazesindeki yeri, hem de özel olarak bu polemikteki kullanılışı açısından getirilecek katkıların önemi açıktır.

Son olarak, kitapları en dikkatle okumuş kişi olan Fransız araştırmacı Thierry Zarcone İttihatçılar ve Masonlar'ın 256. sayfasının 5. paragrafı ilk satırındaki 'Yeni Gazete' kaydının yanlış olduğunu belirtti. Gerçekten, tarih doğru olmakla birlikte yanlışlıkla Şehrah yerine Yeni Gazete yazmışım. Düzeltmeye teşekkürler.

İ l e t i ş i m ' d e n

"Ortadoğu'da Popüler Kültürün oluşturucu öğeleri"nden "Irak'ta Sünni-Şii ayrılığının siyasal anlamı"na; "Humeyni'nin Hükümet Doktrininin ideolojik önkoşulları'ndan "Mısır'da Siyasi İslâm"a İslâm, Halk ve Devlet. Sami Zubaida, Ortadoğu'nun siyasi gerçekliği içinde İslâm'ın, halkın, popüler olanın, devletin yapısını değişik yönleriyle inceliyor. Doğu ve İslâm toplumlarını 'garabet' olarak gören Oryantalizm'den de, bu coğrafyayı ve İslâm'ı kendine özgüleştirerek yücelten "özcü" bakıştan da uzak durarak.

■ **İSTANBUL Dağıtım + Kitabevi:** Klodfarer Caddesi İletişim Han No.7, Cağaloğlu 34400 • Tel. (212) 516 22 63-64 • Fax: (212) 516 12 58
■ **ANKARA Dağıtım:** Konur Sok. 24/4, Kızılay 06640 • Tel. (312) 425 36 00 / (312) 425 20 71 • Fax: (312) 425 18 15
Kitabevi: Selânik Cad., 72/C, Kızılay 06640 • Tel. (312) 418 59 32
■ **İZMİR Dağıtım + Kitabevi:** 853 Sok., 33/B, Konak 35250 • Tel: (232) 483 10 40

KİTAP DAĞARCIĞI

Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler

Kartvizitine 'Emekli Profesör' yazması için kişinin bazı sebepleri olması gerektir, zira bu tür hakkıyla kazanılmış ünvanlar insandan artık bir daha hiç koparılamazlar. Sebeplere gelince Ercüment Kuran Hoca'yı tanıyanlar bunları bilirler, zaten bir kısmı da kitabın sunuşunda belirtilmiş. Kartına bunu yazmasına, kitabın üstünde de ünvanını kullanmamasına rağmen, akademik kariyerin gerektirdiği hassasiyetle araştırmalarını hâlâ devam ettiriyor. Kongrelere, sempozyumlara sunduğu bildirilerle, *Belleten*, *Türk Kültürü*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, *Türkiye Günlüğü*, *Töre* gibi genellikle milliyetçi yayınlarda yer almış makalelerinden bir kısmı beş bölümde toplanarak yayımlanmış bulunuyor.

Ercument Kuran
Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, 300 s.,
ISBN 975-389-136-9

'Türk Tefekkürü ve Batılılaşma Macerası' bölümünde 'Müsbet bilimlerin Türkiye'ye girişi'nden başlayarak Tanzimat'a ve çağdaşlaşmaya ait konular var. İkinci Bölüm, 'Düşünce akımlarına' ayrılmış. Milliyetçilik, Panislamizm, İslâm düşüncesi konularını işleyen 7 makale/bildiri var. 'Batılılaşma Dönemi Türk Aydınları ve Yeni Düşünceler' bölümünde, Ali Aziz Efendi, Sadık Rıfat Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Suavi, Tunuslu Hayrettin Paşa, Küçük Said Paşa, Said Halim Paşa, Sati el Husri'nin çalışmalarını ele alan yazılar bu bölümde. 'Modern Tarihçilik, bölümünde üç yazı var: Karlofça'dan Tanzimat'a Osmanlı Tarihçiliği, Tarih Yazıcılığında II. Abdülhamid, Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği. 'Milli Meseleler' başlığını taşıyan son bölümde Osmanlı dönemine ait Yunan, Ermeni, Cezayir meselelerinin yanısıra, Cumhuriyet'in ilk dönemine ait Misakı Milli ve Kıbrıs meseleleri mevcut. Son iki yazı Türk-İslâm Sentezi çerçevesinde Kürt sorununa ve Türk milleti'nin nereye gittiğine bakıyor.

ORHAN KOLOĞLU

Osmanlı Meclis-î Mebûsânı'ndan TBMM'ye

Araştırmacı Sayın İhsan Ezherli tarafından hazırlanan ve TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu yayınları (No: 54) arasında yer alan "*Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1922) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)*" adlı yapıt, Türk parlamento tarihi açısından önemli bir kaynak olma özelliğini taşıyor. Siyasal hayatımızın köşe taşlarından hareketle bir malzeme deposu olan yapıt, TBMM'nin açılışını esas almakla beraber Mondros Mütarekesi ve onu izleyen olaylardan başlayarak son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın dağılması I. Meclis, Meclis'in yapısı ve organları, günümüze kadar meclisler ve dönemleri, ilk hükûmet, hükûmetler ve programları, yayımlanan beyannâmeler, ilk kanun teklifi, Anayasalarımız, İstiklal mahkemeleri, iç tüzükler, seçim dönemleri ve sonuçları, Cumhurbaşkanları, TBMM başkanları, hükûmet başkanları, bütçeler vs. gibi ayrı ve ayrıntılı bilgileri de biraraya getirmiş.

İhsan Ezherli
Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)
TBMM Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1992, 209 s.,
ISBN 975-7479-09-8

Yapıtının ikinci bölümü ise Osmanlı meclis-i meb'usânına ayrılmış. Meclis-i Meb'ûsân hakkındaki kısa bilgiden sonra mebûsların listesi, seçim bölgeleri, dört devrei intihabiyyelik yasama çizelgesi, kısaca Meclis-i Meb'ûsân ile ilgili her türlü bilgi özenli bir biçimde aktarılmıştır.

Bu haliyle yapıt, İkinci Meşrutiyet, Mütareke ve Cumhuriyet dönemi olayları açısından tarihî sıraları ve gelişimleri içinde verilen bilgilerin desteklediği belgeler ile bu konuda araştırma yapacak olanlara temel bir başvuru olanağı sağlamaktadır.

EROL ŞADİ ERDİNÇ